

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра історіографії, джерелознавства та археології

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до дипломної роботи

бакалавра

на тему: «Утворення і становлення Монгольської Імперії:

історико-географічні та політичні аспекти»

Виконав: студент IV курсу

денної форми навчання

напряму підготовки (спеціальності)

032 «історія та археологія»

Новіков Іван Андрійович

Керівник: д.і.н., проф.

Каплін Олександр Дмитрович

Рецензент: к.і.н., доц.

Павлова Ольга Григорівна

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ 1. Формування Великої Монгольської держави.....	11
1.1. Монгольські кочові племена до приходу Чингісхана.....	11
1.2. Географічний фактор формування Монгольської імперії.....	22
Розділ 2. Роль Чингісхана в об'єднанні окремих племен в монгольський народ.....	26
2.1. Джамуха – головний суперник Чингісхана в боротьбі за владу.....	26
2.2. Державний лад Монголії.....	33
Розділ 3. Монгольсько-цзінські війни.....	45
3.1. Перші військові походи проти Цзінь і прихід Темучжіна.....	45
3.2. Успішні компанії монголів та підкорення імперії Цзінь.....	57
Висновки.....	78
Список джерел та літератури.....	82
Резюме.....	89
Resume.....	89

Вступ

Актуальність. Монгольська імперія є унікальною у своєму роді державою. Оповита величезною кількістю міфів і легенд навіть зараз не дає багатьом історикам зрозуміти наскільки вона була особливою. Вона є другою за розмірами імперією в історії поступаючись лише Британської. Завданням роботи буде розібратися в причинах, які дали можливість для становлення і розвитку держави буквально з нізвідки. Об'єднавши невеликі за чисельністю племена незабаром монголам вдалося поставити на коліна сам Китай.

Крім того, потужний і колосальний вплив монголи справили на розвиток середньовічних цивілізацій Сходу. Нашестя монгольських племен і утворення Монгольської імперії стали важливим рубежем в історії середньовічного Сходу в цілому. Саме тому необхідно уважно вивчити обставини виникнення Монгольської орди, яка пройшла шлях від спільноти «військової демократії» до специфічної східної деспотії.

Важливо пам'ятати, що в кочовому суспільстві підпорядкування людей було помітно важливіше володіння землею. Тому особливо цікавий процес збирання людей (улусів), який очолив Чингісхан. Взагалі така роль об'єднання людей на му етапі була дивовижною для більшості середньоазіатських кочових племен. Тим більше дивує терміни за які вдалося досягти подібного видатного освіти. Навіть наявність подібного сильного ідейного лідера, як Чингісхан все одно дивувало те наскільки швидко вдалося зібрати і організувати військо. Взагалі військова справа все одно переважало в житті монголів. Армія була головним органом, який в майбутньому годував і розширював велику імперію. Жорстокість і постійна спрага крові змушували монгол йти в нові і нові завоювання.

При цьому монгольські хани мінялися досить швидко. За час одного тільки володіння Китаєм змінилося кілька поколінь монгольських ханів. При чому в тому ж північному Китаї донині шанують пам'ять монгольських завоюників і дбайливо ставляться до своєї історії. Повертаючись до монгольської імперії, а саме до моменту її становлення варто детально

поговорити про фігуру Чингісхана, а головне те, що стосується його ролі в об'єднанні всіх монгол.

Безумовно тільки сильному волею людині вдалося б взяти і організувати таку кількість земель. Фігура Чингісхана обросла міфами і легендами. Багато що зараз ми знаємо є неправдою. Чингісхан настільки став почитаємо, що зараз йдуть суперечки про те чи існував великий хан всіх монголів в дійсності. Існує кілька різних теорій і фактів щодо цієї персони. Однак існують і незаперечні факти того як було створено та організовано монгольське держава.

З ініціативи Чингісхана була створена Велика Яса – перші в монгольському середовищі писані закони, збірник адміністративно-кримінального права. Децимальна система організації держави і війська надала необхідну стрункість і жорсткість пухкої, патріархальної організації кочового спільноти. Особливе значення мало новий адміністративний поділ володінь Великого хана, створення гвардії, використання Уйгурської писемності. Військово-адміністративні перетворення підкріплювалися релігійною толерантністю. Слід показати, що перетворення Чингісхана стали важливою запорукою подальших успіхів Монгольської орди. Велика увага монголи приділяли військово-дипломатичної підготовці вторгнення (розвідка, деморалізація населення, нейтралізація сусідніх держав).

Крім того, монголи намагалися оформити вигідний для себе привід до війни. При цьому, необхідно підкреслити, що найбільша міграція кочівників (монгольська навала) збіглася за часом з періодом роздробленості і соціально-політичної кризи найбільш могутніх держав східного і європейського середньовіччя, що значно полегшило їх завоювання. Слід також з'ясувати головні чинники і обставини розпаду монгольської держави. Важливо зосередити увагу на неможливості оперативного управління необразимою державою, розрив кровноспоріднених зв'язків, неминучість асиміляції монголів підкореними, але більш цивілізованими народами Китаю, Середньої Азії, Ірану, Русі та інших завойованих держав.

Об'єктом дослідження є Монгольська імперія.

Предметом дослідження є роль Чингісхана в становленні Монгольської імперії.

Хронологічні межі: нижньою точкою варто вважати 1206 рік. За переказами саме в цьому році і почалося об'єднання всіх монгол. Саме в цьому році Темучжін прийняв титул Чингісхана і став батьком усіх монгол. Однак, реформи, які заклали перші кроки до об'єднання були проведені в 1203 - 1204 роках і в певних джерелах ці роки називають першими кроками до об'єднання монголів. Верхньою точкою можна назвати 1235 рік, закінчення військових дій на території Китаю і Кореї і план по походу на західні держави. На цей рік Монгольська імперія остаточно сформувалася, як потужна бойова одиниця, яка може знищити буквально будь-яка держава.

Територіальні рамки поступово змінюються. Якщо спочатку ми будемо розглядати землі Середньої Азії, то в кінцевому рахунку до складу Монгольської імперії з першими здобутками увійшли землі на півночі Китаю, а також Корея, яка довгий час перебувала під заступництвом могутнішого Китаю.

Література. При написанні дипломної роботи було проаналізовано велику кількість літератури. Для кожного етапу утворення та становлення Монгольської імперії була підібрана спеціальна література. На етапі формування Монгольської держави у роботі Владімірцова¹ описується стан монголів до приходу Чингісхана. В своїй праці автор акцентує увагу на відносини між лісовими та степними народами. Він описує життя та побут перших монголів. Для того, щоб зрозуміти культуру монголів використовувалися роботи Гільома де Рубрука², Батракова В.С.³ та Базарова

¹ Владимирцов Б.Я. Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм / Б.Я. Владимирцов. – Л.: Изд-во АН СССР, 1934. 224 с.

² Гильом де Рубрук. Путешествие в Восточные страны // Гильом де Рубрук. Путешествие в Восточные страны / Перевод А. И. Малеина. М.: Государственное издательство географической литературы, 1957. URL: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/rubruk.htm> (дата звернення: 02.02.2021).

³ Батраков В.С. Особенности феодализма у кочевых народов / В.С. Батраков // Научная сессия АН Узб.ССР (9 – 14 июля 1947 г.). Ташкент, 1947. 440 с.

Б.В.¹. В них акцент робився не лише на культуру, а і на повсякденне життя монголів. Для аналізу географічного фактору, який вплинув на формування Монгольської імперії, використовувалися роботи Гумільова Л.Н.² Не варто відкидати принцип географічного детермінізму, адже Монголія знаходилася у вигідному положенні і мала відносини не лише з Цзінь. Про відносини Монголії з другими державами у свої роботах писали Рерих Ю.Н.³ та Закіров С.⁴ Роботи Джованні дель Плано Карпіні⁵, Жана-Поля Ру⁶, Уолкера С. С.⁷ та Храпачевського Р.П.⁸ можна виділити, як праці, які присвячувалися державному устрою в Монголії. Крім великого хана – Чингісхана у роботі було проаналізовано і інших визначних монгольських ханів, які не менш вплинули на створення Монгольської імперії. Про них йдеться у роботах Мункуева Н.Ц.⁹ та Іакінфа.¹⁰ Основна частина літератури присвячена монголо-цзіньським війнам. Саме проти Цзінь монголи постали, як сильна військова держава. Це вже не було схоже на набіги до яких звикли чжучжени. Бойове мистецтво монголів, а також принципи за якими формувалася армія у своїй роботі детально описав Горелік М. В..¹¹ В роботах Бартольда В.В.¹²,

¹ Базаров Б.В. Кочевые цивилизации Центральной Азии: общественный потенциал истории / Б.В. Базаров // Монгольская империя и кочевой мир. Улан-Удэ, 2005. 296 с.

² Гумилев Л.Н. Древние тюрки. Москва, 1967. 260 с.

Гумилев Л.Н. Хунну в Китае. Три века войны Китая со степными народами. III-IV вв. / Л.Н. Гумилев М., 1974. 504 с.

³ Рерих Ю. Н. Монголо-тибетские отношения в XIII и XIV вв // Рерих Ю. Н. Тибет и Центральная Азия: Статьи, лекции, переводы. Самара: Издательский дом «Агни», 1999. 152 с.

⁴ Закіров С. Дипломатические отношения Золотой Орды с Египтом (XII– XIV вв.). М.: Наука, 1966. 160 с.

⁵ Джованни дель Плано Карпини. История монгалов, именуемых нами татарами // Джованни дель Плано Карпини. История Монгалов. / Перевод А. И. Малеина. М.: Государственное издательство географической литературы, 1957. 250 с.

⁶ Жан-Поль Ру. История империи монголов = History of Mongol Empire / Пер с фр. З. З. Сажиновой. науч. ред. П. Б. Коновалов, С.Ш. Чагдуров. Улан-Удэ: Изд-во Бурятского госуниверситета, 2006. – 672 с.

⁷ Уолкер С. С. Чингиз-хан / С.С. Уолкер; пер. с англ. А. И. Глебова-Богомолова. Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. 320 с.

⁸ Храпачевский Р. П. Военная держава Чингисхана. М.: АСТ: ЛЮКС, 2005. 557 с.

⁹ Мункуев Н. Ц. Китайский источник о первых монгольских ханах. Надгробная надпись на могиле Елюй Чу-цая / Н. Ц. Мункуев. М.: Наука, 1965. 224 с.

¹⁰ Иакинф (Бичурин Н. Я.). История первых четырех ханов из дома Чингисова // История монголов. М.: АСТ: Транзиткнига, 2005. 234 с.

¹¹ Горелік М. В. Армии монголо-татар X-XIV веков: воинское искусство, снаряжение, оружие / М. В. Горелік. М.: ООО Восточный горизонт, 2002. 84 с.

¹² Бартольд В. В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия // Бартольд В. В. Сочинения. М.: Издательство восточной литературы, 1963. Т. I. 763 с.

Уэзерфорда¹ та Прохорова А.М.² описуються головні події війни проти Цзінь. Крім самої імперії не варто забувати і про інші народи, які населяли територію Китаю і так само приймали участь у монголо-цзінських війнах. Тангутів та державу Сі Ся в своїй роботі описує Кичанов Е. И.³. Свистунова Н. П.⁴ дає інформацію про імперію Сун, яка знаходилася на півдні від Цзінь і вела свою війну проти імперії. Основні аспекти історії Монголії були підкреслені і проаналізовані на основі цих праць.

Основними історичними джерелами при написанні роботи стали монгольські літописі, такі як «Сокровенное сказание»⁵, пам'ятники монгольського права, що послужили емпіричною основою дослідження: «Їх засаг»⁶, «Чаган теуке»⁷, «Цааджін бічіг»⁸, «Їх цааз»⁹, «Халха Джірум»¹⁰, Монголо-ойратского укладення 1640 р. «Монгол цааз бічіг».¹¹ Також важливими джерелами стали літописи Рашида ад-Діна.¹²

¹ Уэзерфорд Дж. Чингисхан и рождение современного мира / Дж. Уэзерфорд; пер. с англ. Е. Лихтенштейна. – М.: АСТ, 2005. 264 с.

² Прохоров А. М. Монгольская феодальная империя // Большая советская энциклопедия: [в 30 т.] / гл. ред. А. М. Прохоров. 3-е изд. М.: Советская энциклопедия, 1969–1978. 640 с.

Прохоров А. М. Монгольские завоевания // Большая советская энциклопедия: [в 30 т.] / гл. ред. А. М. Прохоров. – 3-е изд. М.: Советская энциклопедия, 1969—1978. 608 с.

³ Кычанов Е. И. Монголо-тангутские войны и гибель государства Си-Ся // Татаро-монголы в Азии и Европе: Сборник статей. М.: Наука, 1977. 340 с.

⁴ Свистунова Н. П. Гибель Южносунского государства // Татаро-монголы в Азии и Европе: Сборник статей. М.: Наука, 1977. 305 с.

⁵ Монгольский обыденный изборонок // Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. ЮАНЬ ЧАО БИ ШИ / Перевод С. А. Козина. м М.-Л.: Издательство АН СССР, 1941. Т. I. 579 с.

⁶ Бира Ш. К итогам изучения закона «Их засаг» (Великая Яса) Чингисхана за последний период / Ш. Бира // Бюллетень Международной ассоциации монголоведов. № 2 (20). 1997. 280 с.

⁷ Балданжапов П.Б. Списки «Чаган тэукэ» «Белой истории» // Востокоевческие исследования в Бурятии. – Новосибирск, 1981. 387 с.

⁸ Дылыков С. Д. Цааджин бичиг («Монгольское уложение»). Цинское законодательство для монголов 1627-1694 гг. / монгольский текст, введение, транслитерация монгольского текста, пер. и коммент. С.Д. Дылыкова. М., 1998. 60 с.

⁹ Дылыков С.Д. Их цааз. Великое уложение: памятник монгольского феодального права XVII в./ С.Д. Дылыков. М., 1981. 102 с.

¹⁰ Жамцарано Ц. Монгольские летописи XVII в. // Тр. Института востоковедения / Ц. Жамцарано. М.;Л., 1936. Т. XVI. 122 с.

¹¹ Баярсайхан Б. Монгол цааз бичиг. Улаанбаатар, 2001. 204 с.

¹² Рашид ад-Дин. Сборник летописей / Перевод А. К. Арндса. М., Л.: Издательство АН СССР, 1946. Т. 3.316 с.

Рашид ад-Дин. Сборник летописей / Перевод с персидского Л. А. Хетагурова, редакция и примечания профессора А. А. Семёнова. М., Л.: Издательство АН СССР, 1952. Т. 1, кн. 1. 197 с.

Рашид ад-Дин. Сборник летописей / Перевод с персидского О. И. Смирновой, редакция профессора А. А. Семёнова. М., Л.: Издательство АН СССР, 1952. Т. 1, кн. 2. 215 с.

Рашид ад-Дин. Сборник летописей / Перевод с персидского Ю. П. Верховского, редакция профессора И. П. Петрушевского. М., Л.: Издательство АН СССР, 1960. Т. 2. 213 с.

У складі історіографічних джерел слід виділити дослідження узагальнюючого характеру: загальні фундаментальні праці з історії видання, в яких в узагальненому вигляді висвітлено основні періоди історії монгольського держави. Загальні фундаментальні праці з історії монгольського держави, з історії історичної науки дали загальні уявлення про історіографічних тенденції на різних етапах розвитку історичної науки, історіографічних школах і концепціях.

Був простежено процес створення джерельної бази, накопичення і осмислення фактологічних знань, встановлено ступінь їх використання вченими в різні періоди часу. Проаналізовано взаємозв'язок між ступенем розробленості досліджуваної проблеми, станом її джерельної бази, соціально-політичної обстановки і іншими факторами, що визначають можливості її вивчення.

Ступінь наукової розробленості проблеми. Перші відомості про монголів відносяться до XIII в. Питання історії середньовічного монгольського суспільства завжди викликали величезний інтерес у істориків і сходознавців. Незважаючи на багатовікову традицію вивчення історії кочівників, в цілому держава і право монголів, досліджені недостатньо.

Різним етапам історичного періоду розвитку середньовічної Монголії, визначальним хронологічні рамки дослідження, присвячено значну кількість робіт видатних вчених - істориків, філософів, юристів, які аналізують історію монголів з позицій відповідних галузей наукового знання. Ця обставина обумовила необхідність звернення до широкого кола наукових джерел, що відносяться до різних періодів історичної, правової думки.

Разом з тим сплеск наукового інтересу до історії середньовічної Монголії спостерігається на початку XXI ст. Головним чином, в самій Монголії. Пріоритетними стали питання політичної історії, генези держави і права, форми політичної організації, характеристики і утримання пам'яток монгольського права, що означає перехід наукових досліджень на рівень теоретичного узагальнення. Все це актуалізує проблеми вивчення пам'яток

монгольського права, правових звичаїв середньовічної Монголії. Потрібно дослідити особливості функціонування апарату влади і управління, державні інститути, законодавчі акти середньовічної Монголії в період правління династії Юань.

Метою дипломної роботи простежити становлення Монголії та розглянути основні причини, які призвели до створення імперії.

Завданням - переглянути і проаналізувати основні тенденції, які призвели до об'єднання всіх монголів і появи Монгольської імперії.

Основними **історичними методами**, які було використано в роботі стали: метод історичної компаративістики, ретроспективний метод, методи дедукції та індукції, а також синтез. Кожен з наведених історичних методів доповнює один одного та разом вони дозволяють створити зрозумілу картину дипломної роботи.

Проаналізуємо кожен з наведених методів під призмою дипломної роботи. Основним методом у роботі був метод історичної компаративістики. Цей метод дозволяє побачити зміни соціальних реалій під призмою історії. Що стосується роботи, то у ній ставиться завдання простежити та порівняти причини утворення та становлення Монгольської імперії. В різний час наводилися різні причини підйому та створенню держави. Завдяки цьому підходу мені вдалося виявити нові теорії, щодо походження монголів. Окремі теорії знайшли своє підтвердження під час аналізу подальших історичних робіт, а інші, які на першому етапі здавалися основними під час подальших аналізів не знайшли свого підтвердження з плином часу

Через це важливим став метод синтезу інформації, тобто правильно трактувати ті чи інші події опираючись на відомі джерела та висування нових гіпотез. Метод синтезу фактично став платформою моїх припущень. Одним з таких став географічний аспект у становленні Монгольської імперії. Географічний детермінізм відігравав важливу роль у становленні суспільного розвитку. Завдяки синтезу інформації вдалося дійти підсумку, що основним у становленні та розвитку суспільства на перших етапах є вплив природних сил.

Важливими методами у роботі були такі, як методи дедукції та індукції. Іншими словами від загального до спеціального, або навпаки. Прикладом метода дедукції було об'єднання влади Чингісханом та створення реформ для подальшого розвитку держави. Методом індукції у цьому випадку є створення Монгольської імперії.

Крім того, у роботі було використано ретроспективний метод. Ретроспектива слугувала одним з методів зв'язку між пройдешнім і сьогоденням. Завданням було нівелювати провалля та порівняти історію Монгольської імперії під призмою сучасності. Тож ретроспектива стала свого роду клеєм всієї роботи. Завдяки сучасному погляду вдалося проаналізувати та дійти до висновків монгольських походів проти імперії Цзінь. Спираючись на відомі джерела китайської та монгольської літератури проводилася паралель з літературою сучасною, виділяючи аспекти, які різною мірою вплинули на подальший розвиток імперії.

Структура. Робота включає в себе вступ, три розділи, висновок, список джерел та літератури.

РОЗДІЛ 1. ФОРМУВАННЯ ВЕЛИКОЇ МОНГОЛЬСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

1.1. Монгольські кочові племена до приходу Чингісхана

З давніх часів монголи були кочовим народом, які мешкали на півночі Китаю. Скотарство – було основним заняттям. Завдяки сприятливому клімату вони могли кочувати протягом цілого року. На відміну від багатьох інших кочових народів півночі монголи не потребували зимових стоянок. Завдяки відсутності тривалих зимових стоянок монголи завжди були готові вступати в бій і не страждали, як північні кочівники від ударів організованих кінноти по зимовим стоянках.¹

Головні наші джерела Рашид-ад-Дін² і «Сокровенное сказание»³ поділяють на дві групи: на групи племен лісових і звіроловних. Відповідно до цього поділу монгольські племена ділилися на степові і скотарські. Монгольські «лісові» племена жили в ту пору біля озера Байкалу, на верхів'ї Єнісею по Іртишу. Починаючи з місцевості, що лежить біля озера Кулун-Буї аж до західних відрогів Алтайських гір кочували степові скотарі. Переважно кочували саме на великих просторах по степах і гірським пасовищам.

Лісові народ займався полюванням і риболовлю. Сприятливий клімат в долині великих річок дозволяв майже завжди мати достатній рівень прожитку. Жили в основному в невеликих куренях зроблених з звірячою шкіри. З цієї ж шкіри вони шили собі одяг. «Лісові» народи активно приручали різних тварин. Як і у степових народів, хоча швидше за меншою мірою у них цінувався кінь. Протягом всієї монгольської історії коні будуть символом піднесення і могутності Монгольської держави і вся їхня історія тісно пов'язана з приручення і життям поруч з кіньми. Кінь монголові був не тільки засобом пересування, а також служив на війні та облавного полювання, доставляючи

¹ Карпини, Гийом де Рубрук, История Монголов / Путешествие в восточные страны, СПб.: 1911.С. 20-22

² Рашид ад-Дин. Сборник летописей / Перевод с персидского Л. А. Хетагурова, редакция и примечания профессора А. А. Семёнова. – М., Л.: Издательство АН СССР, 1952. – Т. 1, кн. 1. С. 34.

³ Монгольский обыденный изборник // Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. ЮАНЬ ЧАО БИ ШИ / Перевод С. А. Козина. м М.-Л.: Издательство АН СССР, 1941. – Т. I. С. 12.

молоко. Безумовно, цінувалася і міцна шкура коня, а волосся цієї тварини використовувалися в деяких ритуальних цілях.¹

Монголи харчувалися і м'ясом коней. Звичайно, вбивали коней виключно в найважчих ситуаціях, навіть старий кінь дуже цінувався в монгольському суспільстві. По конях судили про стан того чи іншого ополчення.

Незважаючи на всю значимість коня для монгол інша худоба також грала важливу роль в повсякденному житті. Баранів використовували в першу чергу заради їх вовни, але також і заради м'яса. Різали їх, в основному, пізньої осені, як і іншу велику рогату худобу. Бики, як і коні, були ще й засобом пересування. Їх запрягали у цікаві вози-кибитки, які будувалися за певною системою не схожою у інших народів того часу, і використовували для різних господарських цілей. Крім м'ясних продуктів, які як і варили, так і смажили монголи, згідно з багатьма іншими кочовим народам, особливу увагу приділяли молочним продуктам.²

Влітку, поки у них тягнеться кумис, тобто кобиляче молоко, вони не піклуються про інший їжі. Тому, якщо тоді доведеться померти у них бику і коні, вони сушать м'ясо, розрізаючи його на тонкі шматки і вішаючи на сонці і на вітер, і ці шматки негайно сохнуть без солі і не поширюючи ніякої смороду. З кишок коней вони роблять ковбаси, кращі, ніж зі свинини, і їдять їх свіжими. Інше м'ясо зберігають на зиму. З шкур биків вони роблять великі бурдюки, які дивно висушують на диму. З задньої частини кінської шкури вони роблять дуже гарні черевики. Від м'яса одного барана вони дають їсти 50 або 100 людям, саме вони розрізають м'ясо на маленькі шматочки на блюдечку разом з сіллю і водою, – інший приправи вони не роблять, – а потім вістрям ножа або виделки, зроблених спеціально для цього, на зразок тих, якими ми

¹ Гильом де Рубрук. Путешествие в Восточные страны // Гильом де Рубрук. Путешествие в Восточные страны / Перевод А. И. Малеина. – М.: Государственное издательство географической литературы, 1957. Глава 7. Электронный доступ. Дата обращения: 1 марта 2021. URL: <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/rubruk.htm>.

² Савинов Д.Г. Степные империи Евразии / Д.Г. Савинов. – СПб., 1994. С. 33.

зазвичай їмо зварені у вині груші і яблука, вони простягають кожному з навколишніх один або два шматочки, згідно з кількістю куштували.¹

Перш ніж поставити м'ясо барана (гостям), пан сам бере, що йому подобається, а також якщо він дає кому-небудь особливу частину, то отримує належить з'їсти її одному, і не можна давати нікому; якщо ж він не може з'їсти все, то йому слід віднести це з собою або віддати своєму служителю, коли мала місце знаходиться той, хто охороняє його, або інакше він ховає це в свій каптаргак, тобто в квадратний мішок, який вони носять для збереження всього подібного; сюди вони ховають також і кістки, коли у них немає часу гарненько об'їсти їх, щоб об'їсти згодом. Це робиться для того, щоб не пропадало нічого з їжі. Монголи дуже обережно відносяться до будь-якої їжі та цінують кожен шматок.²

Полювання у монголів ділилися на два типи: індивідуальні та громадські. Як правило, подібні громадські або як їх ще називали облавні полювання сильно об'єднували всю громаду і дозволяли збиратися навколо спільної справи. Під час військових походів на облавних полюваннях крім здобутих дивідендів відпрацьовувалися і певні військові маневри.³

Зимою вони роблять чудовий напій з рису, проса, ячменю і меду, чистий, як вино, а вино їм привозиться з віддалених країн. Влітку вони дбають тільки про кумис. Кумис стоїть завжди внизу біля будинку, перед входом в двері, і біля нього стоїть гітарист зі своєю маленькою гітарою. Європейських гітар і рилей знайти там не вдасться, але можна побачити багато інших інструментів, яких не зустрінеш в жодному іншому місці. І коли пан починає пити, то один із слуг виголошує гучним голосом: "Га!" І гітарист вдаряє об гітару, а коли вони влаштовують велике свято, то все плескають у долоні, і також танцюють під звуки гітари, чоловіки перед лицем пана, а жінки перед лицем пані. Коли

¹ Гильом де Рубрук. Путешествие в Восточные страны // Гильом де Рубрук. Путешествие в Восточные страны / Перевод А. И. Малеина. – М.: Государственное издательство географической литературы, 1957. Глава 7. Электронный доступ. Дата обращения: 4 марта 2021. URL: <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/rubruk.htm>.

² Жан-Поль Ру. История империи монголов = History of Mongol Empire / Пер с фр. З. З. Сажиновой. науч. ред. П. Б. Коновалов, С.Ш. Чагдуров. – Улан-Удэ: Изд-во Бурятского госуниверситета, 2006. С. 44 – 45.

³ Храпачевский Р. П. Военная держава Чингисхана. – М.: АСТ: ЛЮКС, 2005. С. 95-100.

ж пан вип'є, то слуга вигукує, як раніше, і гітарист мовчить. Тоді все кругом, і чоловіки, і жінки, п'ють, при цьому іноді вони п'ють наввипередки дуже гидко і з жадібністю. І коли вони хочуть спонукати кого-небудь до пиття, то хапають його за вуха і сильно тягнуть, щоб розширити йому горло, і аплодують і танцюють перед його обличчям. Так само, коли вони хочуть зробити для когось велике свято і радість, один бере повну чашу, а двоє інших стають направо і наліво від нього, і таким чином вони троє йдуть зі співом і танцем до тієї особи, якій вони повинні подати чашу, і співають, і танцюють перед його обличчям. Коли ця людина протягне руку для прийняття чаші, вони раптово відскакують і знову повертаються, як раніше, і знущаються над ним таким чином, відбираючи в нього чашу три або чотири рази, поки він не звеселіє гарненько і не відчує хорошого апетиту. Тоді вони подають йому чашу, співають, плещуть у долоні і вдаряють ногами, поки він не вип'є.¹

Таким чином у монголів повсякчасно кумис, тобто кобиляче молоко, є одним з головних атрибутів святкувань. Усі гості повинні доєднатися до подібних святкувань. Монгольська традиція святкувань бере свій початок з самих ранніх часів. На всіх подібних святах кумис був невід'ємним атрибутом. Це ще раз підтверджує, що кінь був священною твариною для монгольського суспільства на всіх етапах його розвитку та становлення.²

Важливо зазначити яким чином готується кумис. На двох колах, вбитих в землю, вони натягають довгу мотузку; до цієї мотузці вони прив'язують близько третьої години дня дитинчат кобил, яких хочуть доїти. Тоді матки стоять біля своїх дитинчат і дають доїти себе спокійно. А якщо котрась із них дуже нестримана, то людина бере дитинчати і підносить до неї, даючи трохи посмоктати; потім він відтягує його, і на зміну з'являється дояр молока.

¹ Гильом де Рубрук. Путешествие в Восточные страны // Гильом де Рубрук. Путешествие в Восточные страны / Перевод А. И. Малеина. – М.: Государственное издательство географической литературы, 1957. Глава 4. Электронный доступ. Дата обращения: 13 марта 2021. URL: <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/rubruk.htm>.

² Балданжапов П.Б. Altan Tobci. Монгольская летопись XVIII в. / П.Б. Балданжапов. Ч. 1-3. – Улан-Удэ, 1970. С. 145 – 160.

Коли вдається накопити велику кількість молока, яке, свіжим смакує так само солодко, як коров'яче, вони наливають його в великий бурдюк або бутель і починають бити по ньому пристосованої для цього деревинкою; величина її внизу з людську голову, а всередині вона просвердлена. Як тільки вони починають збивати, молоко починає кипіти, як нове вино, і окиснення або бродити, і вони його збивають до тих пір, поки не витягнуть масла. Тоді вони пробують молоко і, якщо воно належним чином гостро, п'ють. Молоко при питті щипає язик так само, як вино з надбавкою свіжого винограду. Після того, як людина перестає пити, воно залишає на язиці смак мигдалевого молока і доставляє багато приємності нутрощів людини, слабкі ж голови навіть п'янить; також викликає воно багато сечі. Вони роблять також для потреб важливих панів каракосмос, тобто чорний кумис. В цьому випадку кобиляче молоко не згортається. Правилом є те, що ні в однієї тварини, якщо воно не стерильно, молоко не піддається згортання. Якщо в череві Кобилиці немає зародка лоша, то молоко кобили не згортається.¹

Отже, вони настільки збивають молоко, що все, що в ньому є густого, йде прямо на дно, як винна гуща, а то, що чисто, залишається зверху, і воно нагадує собою сироватку або білий виноградний сік. Гуща буває дуже білого, дається рабам і наводить глибокий сон. Світлу частину п'ють панове, і це, безсумнівно, напій дуже приємний і хорошого дії. Близько свого становища, на відстані дня шляху, Бату має тридцять чоловік, з яких всякий у всякий день служить йому таким молоком від ста кобил, тобто у кожного дня [він отримує] молоко від трьох тисяч кобилиць, за винятком іншого білого молока, яке приносять інші. Бо як в Сирії селяни дають третю частину плодів, так Татар належить приносити до дворів своїх панів кобиляче молоко кожного третього дня. З коров'ячого молока вони спершу витягають масло і кип'ятять його до повного зварення, а потім ховають його в шкурах баранів, які для цього зберігають. Хоча вони не кладуть солі в масло, воно все-таки не піддається

¹ Батраков В.С. Особенности феодализма у кочевых народов / В.С. Батраков // Научная сессия АН Узб.ССР (9 – 14 июля 1947 г.). Ташкент, 1947. С. 385 – 386.

гниттю внаслідок сильної варіння. І вони зберігають його на зиму. Решті молоку, яке залишається після масла, вони дають киснути, наскільки тільки можна сильніше, і кип'ятять його; від кипіння воно згортається. Це кисле молоко вони сушать на сонці, і воно стає твердим, як вигаркі заліза; його вони ховають в мішки на зиму. У зимовий час, коли у них не вистачає молока, вони кладуть в бурдюк це кисле і кисле молоко, яке називають гріут, наливають зверху теплої води і сильно трясуть його, поки воно не розпуститься в воді, яка робиться від цього вся кисла; цю воду вони п'ють замість молока. Вони дуже остерігаються, щоб не пити чистої води.¹

Багато джерела згадують про особливості монгольського полювання, описують традиції та ідеї різних військових дій. Незважаючи на достатньо велику кількість інформації в достовірності ми не можемо описати у всіх деталях як вони були організовані. Іноді влаштовувалися великі облави на звірів. У подібній діяльності брали участь різні племена і покоління. Марко Поло² у своїй роботі зазначав, що саме під час такого полювання Чингісхан і Ван-хан керітській об'єднали свої племена.³ Вони говорили: «На війні з ворогами будемо рятувати разом; в обвалах на звірів будемо разом полювати».⁴

На півдні заможні пани мають власні маєтки, з яких на зиму їм доставляється борошно і просо. Бідні добувають собі це в обмін на баранів і їх шкіру. Ловлять вони також і мишей, багато порід яких знаходяться там в достатку. Мишей з довгими хвостами вони не їдять, а віддають своїм птахам. Вони винищують сонею і всяку породу мишей з коротким хвостом. Там водиться також багато бабаків, іменованих согурами; вони збираються зимою

¹ Гильом де Рубрук. Путешествие в Восточные страны // Гильом де Рубрук. Путешествие в Восточные страны / Перевод А. И. Малеина. – М.: Государственное издательство географической литературы, 1957. Глава 6. Электронный доступ. Дата обращения: 13 марта 2021. URL: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/rubruk.htm>.

² Книга Марко Поло / Перевод старофранцузского текста И. П. Минаева / Редакция и вступительная статья И. П. Магидовича. – М.: Государственное издательство географической литературы, 1955.

³ Крадин Н. Н., Скрынникова Т. Д. Империя Чингисхана. – М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2006. С. 125 – 147.

⁴ Владимирцов Б.Я. Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм / Б.Я. Владимирцов. – Л.: Изд-во АН СССР, 1934. С. 34 – 44.

в одну яму зараз в числі 20 або 30 і сплять шість місяців; їх ловлять Татари у великій кількості. Водяться там також кролики з довгим хвостом, як у кішки, і з чорним і білим волоссям на кінці хвоста. У них є також багато інших маленьких тваринок, придатних для їжі, яких вони самі дуже добре розрізняють. Серед монгольської фауни дуже рідко можна зустріти зайців або оленів, але часто можна було би побачити великі поголов'я з диких газелей. Так само часто зустрічались дикі осли. Цей вид ослів дуже подібний до мулів. З незвичайних тварин, які були описані у монгольських джерелах¹, особливо варто виділити таких звірів, іменованих, як арка; вони мають тіло, точно у барана, і роги, загнуті, як у барана, але такої величезної величини, що однією рукою можна ледве підняти два роги; з цих рогів монголи виробляли великі чаші. У степній зоні розповсюджені у великій кількості соколи, кречети і лелеки. Особливу увагу у монгольських джерелах² приділяється соколу. Їх вони носять на правій руці і надягають завжди соколу на шию невеликий ремінь, який висить у нього до середини грудей. За допомогою цього ремня вони нахиляють лівою рукою голову і груди сокола, коли випускають його на видобуток, щоб він не отримував зустрічних уаарів від вітру або не летів вгору. Отже, полюванням вони добувають собі значну частину свого прожитку.³

Підбивши підсумок, ми можемо побачити в монголі давньої епохи не просто номада, а кочівника-мисливця. Від «лісових» звіроловом кочівники-мисливці відрізнялися в першу чергу тим, що тримали стада баранів, догляд за якими здавався нестерпним для справжнього звіролова. Потім велика відмінність було в відношенні жител. Кочівники-мисливці жили в «повстияних кибитках», тобто в юртах, покритих повстияними кошмами, які порівняно легко розбиралися. Таких житлових комплексів природно не було у лісових монголів, так як в першу чергу у них не було баранів. Конструкція їх житла

¹ Монгольский обыденный изборник. Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. ЮАНЬ ЧАО БИ ШИ. Перевод С. А. Козина. М.-Л.: Издательство АН СССР, 1941. — Т. I. С. 95.

² Прохоров А. М. Монгольская феодальная империя // Большая советская энциклопедия: [в 30 т.] / гл. ред. А. М. Прохоров. — 3-е изд. — М.: Советская энциклопедия, 1969 – 1978. С. 22 – 24.

³ Гильом де Рубрук. Путешествие в Восточные страны. Перевод А. И. Малеина. М.: Государственное издательство географической литературы, 1957. Глава 7. Электронный доступ. Дата обращения: 13 марта 2021. URL: <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/rubruk.htm>.

взагалі була куди більш масивною, в порівнянні з кочівниками, так як переходити з місця на місце їм потрібно було далеко не так часто.¹

Господарство стародавніх монголів, отже, можна охарактеризувати, як натуральне. Грошей вони, очевидно, не знали, і торгівля відбувалася у формах обміну. Як не малі був потреби тодішнього мисливця-кочівника, провідного натурального господарства, все-так про опинявся залученим в орбіту міжнародної торгівлі, хоча б і в дуже малому розмірі. З нагальних предметів монголам тієї епохи бракувало борошна і зброї, а потім всяких «предметів розкоші», перш за все тканин: зазвичай одягалися в хутра і шкіри. Подібний тип ведення господарства, без наявності грошей охарактеризован у перших відомих нам монгольських джерелах. Більш детально тип монгольського господарства був написаний у «Сокровенном сказании». Через це ми і приходимо до подібних висновків.²

У перших монголів одяг був максимально простого характеру. Він майже зовсім нічим не виділявся з поміж інших кочових народів півночі та центральної Азії. В основному степні монголи використовували вбрання з теплої шкіри баранів, а південніше, навіть, з верблюдів. Таким тип одягу був необхідністю в умовах різкоконтинентального клімату центральної Азії. Детальні описання перших монгольських одягів зустрічаються рідко. В основному це певні примушення та перекази монгольської історії. Найбільш детально одяг перших монголів було описано в роботі Рериха.³ З тибетських джерел ми можемо здогадуватися як виглядали монгольські вбрання того періоду.⁴ Більш ширшого різноманіття одяг зазнав за часів імперії. Із Китаю та інших східних країн, монголи отримували різноманітні сукні та вбрання. З Персії та інших південних країн їм доставляли шовкові і золоті матерії, а також тканини з бавовняного паперу, в які вони одягаються влітку. З Руссии, з

¹ Владимирцов Б.Я. Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм / Б.Я. Владимирцов. – Л.: Изд-во АН СССР, 1934. С. 44-49.

² Монгольский обыденный изборник // Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. ЮАНЬ ЧАО БИ ШИ / Перевод С. А. Козина. м М.-Л.: Издательство АН СССР, 1941. – Т. I. С. 45 – 47.

³ Рерих Ю. Н. Монголо-тибетские отношения в XIII и XIV вв // Рерих Ю. Н. Тибет и Центральная Азия: Статьи, лекции, переводы. – Самара: Издательский дом «Агни», 1999. С. 140 – 145.

⁴ Там же С. 145 – 152.

Моксель, з великої Булгарії і Паскатіра, тобто великої Угорщини, з Керкис (всі ці країни лежать на північ і повні лісів) і з багатьох інших країн з північного боку, які їм коряться, їм привозять дорогі хутра різного роду, яких я ніколи не бачив в наших країнах і в які вони одягаються зимою. І зимою вони завжди роблять собі щонайменше дві шуби: одну, волосся якої звернений до тіла, а іншу, волосся якої знаходиться назовні до вітру і снігах. Ці шуби здебільшого зшиті зі шкір вовчих і лисячих або з шкур павіанів; поки Татари сидять в будинку, вони носять іншу шубу, більш ніжну. Бідні готують верхні шуби з шкур собачих або козячих.

Коли вони хочуть полювати на звірів, то збираються у великій кількості, оточують місцевість, про яку знають, що там знаходяться звірі, і мало-помалу наближаються одна до одної, поки не замкнутий звірів один з одним як би в колі, і тоді пускають в них стріли. Вони зробили ви також шаровари з шкір. Багаті також підшивають собі плаття шовковими Охлопков, які досить м'які, легкі і теплі. Бідні підшивають плаття полотном, бавовняного папером і ніжнішою шерстю, яку вони можуть отримати з більш грубою.

З більш грубої вовни вони роблять повсть для покривання своїх будинків, скринь, а також ліжок. З вовни також, з домішкою третьої частини кінського волоса, вони роблять собі мотузки. З повсті вони роблять також плащі, чепраки і шапки проти дощу; таким чином вони втрачуватись багато вовни. Футболка чоловіків ви бачили.¹

Виробляли монголи надзвичайно мало: тільки те, що було потрібно для нескладного кочового господарства. Катали повсть, робили ремені і мотузки, дерев'яні остови юрт, вози, домашній посуд, люльки, різні дрібниці. Потім виготовляли сідла, зброї, лук і стріли, списи, панцирі-куяки, шаблі та інші частини тодішнього озброєння. Доводиться відзначити, що зброї, крім луків і

¹ Гильом де Рубрук. Путешествие в Восточные страны // Гильом де Рубрук. Путешествие в Восточные страны / Перевод А. И. Малеина. – М.: Государственное издательство географической литературы, 1957. Глава 7. Электронный доступ. Дата обращения: 13 марта 2021. URL: <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/rubruk.htm>.

стріл, у них завжди був мало; навіть в епоху світової імперії гарне озброєння цінувалося дуже високо.¹

У період раннього Середньовіччя у монголів вже виділялася верхівка суспільства. Зрозуміло монгольські титули відрізнялися від відомих європейських, але сенс був той же що і у варварських Канунгу. Для скотарів головним надбанням була орна земля, а пасовище, худобу і працівники для догляду за худобою і юртами.²

Монгольське суспільство крім родової знаті складалося з рядових общинників і рабів. Зазвичай рабів використовували тільки для домашніх робіт. Їм не довіряли доглядати за худобою, це було занадто важливим і відповідальною справою.³

В цілому монголи дуже дбайливо ставилися до всіх тварин. А коні, як і в багатьох інших кочових племен були фактично земними божествами. Саме коні брали участь в бойових діях і допомагали поповнювати запаси їжі і води після знаменитих збройних монгольських набігів. Крім того, в догляді за худобою брали участь всі члени громади. Це зміцнювало родовий лад і уповільнювало складання держави. Однак з плином часу порядок родового ладу все ж слабшав. Влада в пологах належала до старших, титул яких був спадковим. Інші члени роду незважаючи на будь-які заслуги повинні були залишатися на других ролях. Воїни, що відзначилися на війні (сутички з сусідами, як кочовими, так і осілими траплялися часто) і не бажають бути на других ролях йшли з роду. Їх називали «Люди довгої волі».⁴ По одинці тримати господарство було практично неможливим. З цієї причини їм доводилося займатися більш історично ранніми видами діяльності такими як полювання та риболовля. Члени пологів зі свого боку переслідували подібних

¹ Почекаев Р. Ю. Вторая империя монголов: притязания и действительность // Монгол – Оросын түүх бичлэг дэх Монголын эзэнт гүрэн (Эрднэм шинжилгээний хурлын материал) (Монгольская и российская историография Великой Монгольской империи): Сборник научных статей конференции. – Улаанбаатар, 2009. С. 106—112.

² Schram, Stuart Reynolds (1987). Foundations and Limits of State Power in China. European Science Foundation by School of Oriental and African Studies, University of London. P. 94.

³ Рашид ад-Дин. Сборник летописей / Перевод с персидского Л. А. Хетагурова, редакция и примечания профессора А. А. Семёнова. – М., Л.: Издательство АН СССР, 1952. – Т. 1, кн. 1. С. 150 – 151.

⁴ Мэн-да бэй-лу («Полное описание монголо-татар») / Пер. Н. Ц. Мункуева. – М.: Наука, 1975. С. 74 – 78.

пустельників, так як вони нерідко займалися розбоєм і могли незабаром напасти на колишню громаду.¹

Поступово під жорстоким переслідуванням з боку родової знаті «Люди довгою волі» вирішили самі створювати свої громади вибираючи одного лідера. Відбувалися перші об'єднання монголів за родовою ознакою, а через певні обставин, що склалися. В основному в таких угрупованнях лідера обирали за розум і хоробрість і якщо він не підтверджував свої лідерські функції і був не готовий керувати громадою його прибирали і вибирали нового ідейного лідера. В цілому це дуже нагадувало складання дружин в варварських племінних союзах. Дружини завжди складають за одними законами. Однак різниця між німецькими лісами і монгольськими степами наклала різницю на особливості створення нових держав.²

Відносини кочових племен Монголії і держав Китайської рівнини ніколи не відрізнялися особливою сердечністю. Найкращий доказ того це величезна Китайська стіна³, яка була побудована на зорі історії щоб хоч якось відбиватися від набігів сусідів з півночі. За тисячу років стан справ не змінився.

Спустошливі набіги вершників з холодних степів чергувалися з походами китайських військ за стіну і розоренням кочівників. Такий розклад справ тривав століттями. Новий етап настав із вторгненням племені киданів (перша половина X століття). Вони завоювали північного Китаю. Після чого звернули увагу на степи Монголії. Кидані - самі були кочівниками, а тому підкорити такі ж кочові племена для них не склало великих труднощів. Підкоривши монгольські племена кидані побудували свої зміцнення в

¹ Мункуев Н. Ц. Китайский источник о первых монгольских ханах. Надгробная надпись на могиле Елюй Чу-цзя / Н. Ц. Мункуев. – М.: Наука, 1965. С. 211 – 217.

² Там же С. 218 – 221.

³ Китайская династийная история «Юань ши (Официальная история [династии] Юань)» // Золотая Орда в источниках / Переводы с китайского, составление и примечания Р. П. Храпачевского. – М.: ЦИВОИ, 2009. – Т. 3: Китайские и монгольские источники. С. 285 – 310.

недосяжних для кочівників місць. На берегах річки Орхон. Свою державу кидані створили на північному заході Китаю (Ляо).¹

1.2. Географічний фактор формування Монгольської імперії

Широкий степ, обмежена з півночі і північного сходу сибірської тайгою, а з півдня китайською стіною і гірськими пасмами Алашань, Бейшань, Куньлуня і Паміру, здавна мала постійне населення. Однак держави на зазначеній території стали виникати відносно пізно, не раніше IV-III ст. до н.е. Непрохідна кам'яниста пустеля Гобі відділяла північну частину степу від південної; зносини між ними були немислимі до тих пір, поки повне освоєння коні не перетворило осілих мисливців і скотарів в кочових скотарів-воїнів.

До появи кочового скотарства культури виникали по кутах степи, там, де поєднання різних ландшафтів давало простір господарської діяльності людини. На всім Саяно-Алтайському нагір'я переважає лісостеповий пейзаж, причому то ліс глибоко вривається в степ, як, наприклад, знаменита Утукенская чернь на схилах Ханга, то степ поглиблюється на північ, як хакаські степу в верхній течії Єнісею або широка Забайкальська степ. Достаток звіра на лісових галявинах, риби в широких річках і покладів міді і заліза в горах дозволило стародавньому мешканцеві Південного Сибіру отримати той надлишковий продукт, який необхідний для росту культури. Розвиток скотарства і, головне, конярства тягнуло людини в степ, де широка практика облавних полювань компенсувала його за втрату деяких навичок трапперства і боротьби з комарами. Північний скотар тягнувся на південь.

На півдні-сході становище було дещо іншим. З великої кількості різноманітних племінних груп, що мешкали в басейні Хуанхе (жуни, ді, і, ху), особливо посилилися китайці. Вони поступово підпорядкували і частково винищили навколишні їх племена, за винятком тих, які встигли освоїти кочове

¹ Горелик М. В. Армии монголо-татар X-XIV веков: воинское искусство, снаряжение, оружие / М. В. Горелик. – М.: ООО Восточный горизонт, 2002. С. 33.

скотарство і завдяки цьому відступити в степ. Такими виявилися предки монголів дун-ху, тюркомовні хунни і "західні цяни", предки тибетців.¹

У жорстокій боротьбі зі зростаючим Китаєм монголи, тюрки і тибетці зуміли відстояти свою свободу і створити культуру, пристосовану до їх побуті, в той час як "південні варвари" – лісові і гірські племена Сичуані, Юннань і Східного Китаю - були майже повністю винищені або окітаєні . Та ж доля загрожувала тюрків і монголів, але вони, оволодівши технікою кінного бою і довгих перекочівель, знайшли спосіб уникати згубних китайських вторгнень, ховаючись за Гобі і відпочиваючи в трав'янистих степах Халхи або Барги, щоб з новими силами кидатися в смертну боротьбу з китайцями за володіння своєю батьківщиною - Ордос і передгір'ями Алашань або Хингана.

Вікова боротьба загартувала кочівників і дозволила їм стати провідною політичною силою на всій території Внутрішньої Азії в цікавий для нас період історії. Тому головним предметом нашого дослідження будуть засновані ними держави і їх лад життя, неповторний в своєму своєрідності.

На південному заході, на схилах Тянь-Шаню, ми спостерігаємо ситуацію, відмінну від обох попередніх. Пустеля Такла-Макан, що займає величезну територію, абсолютно непридатна для життя. Центральна частина Джунгарии покрита сипучими пісками. Регресія Балхаша привела до поступового засушення прилеглої степу і скорочення пасовищ. Життя на цій території зосереджується головним чином в оазисах, що тягнуться кількома ланцюжками від стародавнього міста Шаша (Ташкент) до оазису Хамі. Однак в розпорядженні кочівників залишалося чимало земель, так як їм завжди належали гірські і передгірні пасовища Тянь-Шаню, долини річок Або, Чу, Чорного Іртиша, Тариму і горбиста височина Тарбагатай.

Тут відносини склалися набагато більш сприятливо для кочівників, ніж на сході. Роз'єднані оазиси не складали єдиної держави і ставали легкою здобиччю кочівників. Більше того, правителі оазисів шукали допомоги у них

¹ Гумилев Л.Н. Хунну в Китае. Три века войны Китая со степными народами. III-IV вв. / Л.Н. Гумилев М., 1974. С. 15 – 19.

проти загрожували їм китайців і арабів. Таким чином, на заході були умови для організації наступів кочівників, але не для розвитку їх на місці. Дійсно, племена, відтиснуті сюди зі сходу чи виникли автохтонно, в результаті етногенезу, прагнули розвинути широкий наступ на південь, причому об'єктами нападів стають поперемінно Індія і Персія. Звідси вийшли саки, кушани, туркмени-сельджуки, карлуки, кипчаки. Але держави, засновані цими завойовниками, пов'язані більше з тими країнами Південної Азії, які підпадали під їхню владу, ніж зі степом, з якої вони вийшли.¹

Господарями степів Внутрішньої Азії були тюрки і монголи.² Обидві ці - спочатку етнічні, а потім лінгвістичні - групи, що включали в себе багато самостійних народів, настільки пристосувалися до степових ландшафтів, їх господарська діяльність так тісно зімкнулася з процесами, що відбувалися в природі, що вони стали в певному сенсі як би частиною освоєного ними ландшафту, або верхнім, завершальною ланкою біоценозу степів. Їх стада витісняли диких копитних, позбавляючи їх пасовищ і води з нечисленних джерел. Степові собаки і приручені орли винищували вовків, завдяки чому інтенсивно розмножувалися вівці - основний худобу кочівників в євразійського степу. Таким чином, людина замінив собою великого хижака, що регулює зазвичай в природних умовах приріст трав'янистих тварин.

Але кочівник не тільки не втратив здатності до колективних форм гуртожитку, до сприйняття чужого і створення своєї культури і складних форм організації - родової, військово-демократичної і державної, але розвинув ці здібності настільки, що протягом 2 тис. Років успішно вів боротьбу зі своїми осілими сусідами.³ Співвідношення сил неодноразово змінювалося. Кочівники то слабшали і потрапляли під владу осілих сусідів, то набирали силу і в свою

¹ Гумилев Л.Н. Единство и разнообразие степной культуры Евразии в средние века // Народы Азии и Африки / Л.Н. Гумилев – М., 1969. – № 3. С. 45 – 54.

² Там же С. 60 – 62.

³ Горелик М. В. Армии монголо-татар X-XIV веков: воинское искусство, снаряжение, оружие / М. В. Горелик. – М.: ООО Восточный горизонт, 2002. С. 65 – 69.

чергу підкорювали сусідні держави і народи. Спостерігалось політичну рівновагу між кочівниками і осілими народами.

Очевидно, причина тут, як втім, і скрізь, криється в економіці. Але екстенсивне кочове господарство залежить тільки від природних умов, які протягом двох тисячоліть аж ніяк не залишалися незмінними.¹

¹ Гумилёв Л. Н. Поиски вымышленного царства (Легенда о «государстве пресвитера Иоанна»). – М.: Айрис-пресс, 2002. С. 25 – 28.

РОЗДІЛ 2. РОЛЬ ЧИНГІСХАНА В ОБ'ЄДНАННІ ОКРЕМИХ ПЛЕМЕН В МОНГОЛЬСЬКИЙ НАРОД

2.1. Джамуха – головний суперник Чингісхана в боротьбі за владу

В кінці 1203 року, коли Чингісхан став володарем Східної Монголії, цар найманов Танення-хан правил Західної Монголією. Слідуючи інстинкту, все переможені в попередніх війнах, все непримиренні вороги Чингісхана згрупувалися навколо Танення-хана: Джамуха, вождь чжадаранцев, Токтоа-Баки, вождь меркитов, Кутуков-Баки, ватажок ойратів, не кажучи вже про залишки розгромлених племен - дорбенов, катакінов, татар, салджіутов, - і навіть клан бунтівних кераитов. Всі вони, і в основному війська Джамухи, готувалися до війни проти Чингісхана.

Щоб атакувати його з тилу, Таянхан шукав допомоги у онгутов, тюрків, які жили навколо Токто, на північ від провінції Шаньсі: вони виконували функції прикордонної варти у цзіньського імператора і, до речі, були несторіанців. Але онгутський вождь Алакуч-Тегін поспішив попередити монгольського завойовника і з того моменту став його союзником.

Чингісхан готувався до кампанії проти найманів. Навесні 1204 року він провів заходи щодо реорганізації своєї армії. Щоб не дати можливості майбутнім ворогам захопити його зенацька, як він захопив Ванхана, Чингісхан створив спеціальний підрозділ для охорони свого табору вдень і вночі. Воно складалося з 8 нічних і 70 денних стражників.¹

На додаток був організований полк з 1000 баатуру під командуванням вождя джелаїрів, одного з родів, який приєднався до Темуджін відразу після його розриву з Джамухой. Вся армія була розділена на підрозділи за тисячами, сотням і десяткам. Таким чином, десяткова система була прийнята за основу війська, причому її комплектація проводилася не тільки по родових підрозділах (як це було в системах інших кочівників, починаючи з хуннов), а за принципом доцільності і за рішенням головнокомандувача. Чингісхан

¹ Храпачевский Р. П. Военная держава Чингисхана. – М.: АСТ: ЛЮКС, 2005. С. 120 – 122.

робить зі своїх близьких людей особисту гвардію, яка виділена в особливий підрозділ з 150 чоловік, що стало, за висловом Владімірцова, «ембрію- армією і ембрію- гвардією ... своєрідною військовою школою».¹

Згодом ця «гвардія» стала одним з головних несучих елементів держави Чингісхана. А поки все це значно зцементувало Чингісхане улус зразка 1189 – 1203 рр. Коли реорганізація його штабу і війська завершилася, Чингісхан був готовий до битви з найманими, не тільки як з одним з найбільш сильних монгольських племен, але і як з одним з найбільш цивілізованих. Сусіди уйгурів, вони використовували, як ми раніше зазначали, їх алфавіт, який спирався на согдіанський алфавіт, а той, у свою чергу, на сирійський. Найманській хан мав секретаря і державну печатку.

Для того щоб попередити напад найманів, Чингісхан скликав курултай навесні 1204 року на березі річки Тьє-Май-Кай (в «Юань-Ши»), або Темейен-Кер.² Більшість воєначальників вважали, що коні дуже схуд і краще відкласти кампанію до осені.

Молодий зведений брат Чингісхана Белгутей і його дядько Очігін-Нойа наполягали на негайному наступі, щоб застати ворога зненацька. Чингісхан погодився з ними і направив війська до кордону країни найманів. Перш ніж наказати воїнам рушити на найманів, Чингісхан виставив своє родове прапор і освятив його шляхом узливання.³

Деякі джерела вказують, що він відразу почав військові дії, інші свідчать про його напад на найманів тільки восени.⁴ Таянханські війська з усіма союзними силами рушили назустріч монголам - з Алтаю на Хангай. На півдорозі вони зустрілися з монгольським авангардом; на думку Абул-Газі, битва відбулася біля річки Алтай (Алтай-Су). У «Потаємне оповіді»

¹ Владимирцов Б.Я. Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм / Б.Я. Владимирцов. – Л.: Изд-во АН СССР, 1934. С. 257 – 259.

² Монгольский обыденный изборник // Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. ЮАНЬ ЧАО БИ ШИ / Перевод С. А. Козина. м М.-Л.: Издательство АН СССР, 1941. – Т. I. С. 157.

³ Горелик М. В. Армии монголо-татар X-XIV веков: воинское искусство, снаряжение, оружие / М. В. Горелик. – М.: ООО Восточный горизонт, 2002. С. 80 – 84.

⁴ «Краткие сведения о чёрных татарах» Пэн Да-я и Сюй Тина // Проблемы востоковедения / пер. Линь Кюн-и и Н. Ц. Мункуева. – М., 1960. – № 5. С. 55.

повідомляється, що монголи напередодні битви розпалили велике кількість похідних багать, щоб обдурити противника. Танення-хан, потрапивши на цей прийом, завагався і зібрався відвести війська. Його сина, Кучлука, обурило прояв подібної боягузтва. У першій же сутичці його передові загони дуже постраждали, і, не наважиться завдати рішучого удару, Танення-хан стримував свої кавалерійські частини, що рвуться в атаку.

Бій було запеклим. У цій битві Казар, брат Чингісхана, який командував центром монгольської армії, показав себе талановитим полководцем. До вечора монголи здобули перемогу. Танення-хана, тяжко пораненого, солдати забрали на пагорб.¹

Владимирцов вважає, що Джамуха, злякавшись моці монгольської армії, кинув Танення-хана і втік зі своїми чжадаранцями ще до початку битви.² У монгольському легенді говориться, що останні вірні соратники марно питали Танення-хана, що їм робити, - цар уже помирав.³ Даремно, намагаючись привести його до тями, корис-Бачі кричав йому, що його дружини і його мати чекають його в наметі. Знесилений від втрати крові, Танення-хан нерухомо лежав на землі. Тоді його останні соратники на чолі з корис-Бачі знову кинулися в битву, щоб померти.

Чингісхана захопила їх відвага, і він хотів зберегти їм життя, але вони відмовилися здатися і загинули в бою. Кучлук, син Танення-хана, втік з частиною своїх людей на Іртиш, однак, не відчувуючи там себе в безпеці, пізніше перебрався в країну каракитаїв. Це була гілка тих киданів, які після повалення чжурчженями (Цзінь) в 1125 році імперії кидая (Ляо) в північному Китаї попрямували на захід і досягли успіху у створенні царства в Мавераннахре і районі Хотан Китайського Туркестану (Синьцзян). Тим часом наймани, залишившись без ватажка, підкорилися влади Чингісхана. Це був

¹Иакинф (Бичурин Н. Я.). История первых четырёх ханов из дома Чингисова // История монголов. – М.: АСТ: Транзиткнига, 2005. – С. 7 – 234. С. 175.

²Владимирцов Б.Я. Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм / Б.Я. Владимирцов. – Л.: Изд-во АН СССР, 1934. С. 112 - 124 с.

³Монгольский обыденный изборник // Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. ЮАНЬ ЧАО БИ ШИ / Перевод С. А. Козина. м М.-Л.: Издательство АН СССР, 1941. – Т. I. С. 78.

1204 рік. Також Чингісхан отримав запевнення у покорі від ойратського вождя Кутуков-Баки. Чингісхан слідом за цим напав на своїх старих недругів меркитів і розгромив їх. Меркитська красуня Кулан стала його четвертою дружиною.¹

У 1205 році суперник Чингісхана Джамуха, якому вдалося втекти з полону під час поразки найманів, був схоплений своїм власним васалом і доставлений до Чингісхану. Останній засудив його до смерті, але, пам'ятаючи про колишню дружбу, дозволив йому померти, "не проливаючи крові». За віруванням монголів, душа людини знаходиться в його крові; вбити його, не проливши крові, шанувалося благом для його душі. Ця милість зазвичай дарувалась членам царських сімей, винним у зраді, і у виняткових випадках - іншим високопоставленим злочинцям.²

Згідно з наказом Чингісхана, останки Джамухи з належними почестями були поміщені в спеціальний труну. Якщо автори хроніки прикрашають великодушність Чингісхана і, щоб підняти його, підкреслюють підступність Джамухи, вражає той факт, що хан справді запропонував своєму колишньому другові помиритися.³

Він обіцяє забути все зради людини, який багато разів його обманював, переслідував, зраджував. У відповідь же Джамуха просить смерті за всі свої зради. Історія цих людей і її трагічна розв'язка могли б надихнути Софокла. Останні меркитські банди знищив в Уйгурії монгольський генерал Субетей разом з Токучаром, зятем Чингісхана. А ще раніше, в 1207 році Киргизи Верхнього Єнісею (Танну-Ола і район Минусинска) без бою підкорилися Чингісхану.

Так, підкоренням меркитов і закінчилася війна за гегемонію в степу, переможцем якої вийшов Чингісхан. За іронією долі він почав свій шлях до неї

¹Рашид ад-Дин. Сборник летописей / Перевод с персидского Л. А. Хетагурова, редакция и примечания профессора А. А. Семёнова. – М., Л.: Издательство АН СССР, 1952. – Т. 1, кн. 1. С. 265 – 270.

²Гильом де Рубрук. Путешествие в Восточные страны // Гильом де Рубрук. Путешествие в Восточные страны / Перевод А. И. Малеина. – М.: Государственное издательство географической литературы, 1957. Глава 17. Электронный доступ. Дата обращения: 3 февраля 2021. URL: <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/rubruk.htm>.

³Рашид ад-Дин. Сборник летописей / Перевод с персидского Ю. П. Верховского, редакция профессора И. П. Петрушевского. – М., Л.: Издательство АН СССР, 1960. – Т. 2. С. 99.

з поразки від меркитов і закінчив розгромом останніх. Степ була знову об'єднана, як за часів тюркських та уйгурських ханів.¹

Тепер вся Монголія була у владі Чингісхана. Його штандарт - білий прапор з дев'ятьма хвостами - став прапором всіх тюрко-монголів. Слід зазначити, що під час поразки найманів в 1204 році на службу до Чингісхану перейшов хранитель золотий друку Танення-хана уйгур Та-Та-Тонга, якому Чингісхан наказав навчити царевичів і князів писати своєю мовою уйгурськими буквами.

Саме через найманського чиновника монголами було сприйнято уйгурське лист. Після переходу цього поважного уйгури в свиту Чингісхана, у всіх випадках, коли видавалися імператорські укази, стала вживатися друк. Таким чином, при дворі завойовника формувалася основа монгольської державності. Поставлена Чингісханом завдання «збирання воєдино всіх Монголії» була успішно вирішена. Тепер Чингісхан міг цілком зосередитися на розбудові держави і почати перші кроки до зовнішньої експансії.

Отже, для розуміння ключових проблем історії не тільки Центральної Азії, а й усього світу, необхідно конкретизувати причини: як і чому склалася Монгольська імперія і чому програли з нею війну її кочові сусіди: наймани і кераїти, Меркити і татари.

Перш за все, відзначимо, що роль в цьому Джамухи не менш, ніж роль Чингісхана. Суть - в розриві відносин побратимів. 1182 рік – Джамуха, отримавши звістку про обрання Темуджіна та обіг його в Чингісхана, зібрав велику кількість васалів і через деякий час зажадав свого обрання на племінне керівництво: 16 племінних вождів на курултаї обрали Джамуху гурханом. В цей час монгольське плем'я переживало стадію розпаду: крайнє загострення відносин між племінною аристократією і непокірними, які прагнуть вийти з орбіти племені людьми. Цей процес поставив перед виділилися з племен

¹ Китайская династийная история «Юань ши (Официальная история [династии] Юань)» // Золотая Орда в источниках / Переводы с китайского, составление и примечания Р. П. Храпачевского. – М.: ЦИВОИ, 2009. – Т. 3: Китайские и монгольские источники. С. 432—445.

людьми - так званими «людьми довгої волі» - завдання об'єднання, але не на основі племінного принципу. Родові старійшини хотіли створити конфедерацію племен з виборним ханом, на пост якого підходив Джамуха - досвідчений воїн і виверткий політик.

Однак при такому розкладі «людям довгої волі» не залишалося місця. Тому останні згурпувалися навколо Темуджіна, який був по суті одним з них. В умовах загострення відносин «людей довгої волі» з племінної верхівкою дозвіл могло бути тільки військовим. І воно не забарилося себе чекати: конфлікт стався через вбивство брата Джамухи, що здумав відбити табун у чінгісовцев.¹

Відбулася битва при Далай-балчжутах, де Джамуха виступив з 30 тис. Вершників проти 13 тис. Чінгісхановських. Джамуха розгромив військо Чингісхана, стратив полонених і відвів свої війська, не завершивши знищення коаліції Чингісхана.²

Безумовно, оточення Джамухи було дуже зацікавлене в поході, але цей похід був лише засобом. Метою було знищення коаліції Чингісхана і його самого. Чому ж Джамуха не захотів ставити цій заключній точки в своєму поході, який, можна сказати, був визначальним в подальшому ході світової історії? Відповіді на це питання, фактично, немає, оскільки всі історики обмежуються лише переказом джерел.³

Аналіз великої кількості хронік⁴, проведений мною, причому стосуються саме особистісної характеристики Джамухи, дозволяє зробити наступний висновок: інтереси Джамухи були інтересами його оточення, вони збігалися тільки за своїм спрямуванням - до Чингісхану, але не більше. Цілі племінної аристократії мали бути досягнуті переможним завершенням походу,

¹ Владимирцов Б.Я. Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм / Б.Я. Владимирцов. – Л.: Изд-во АН СССР, 1934. С. 58 – 65.

²Рашид ад-Дин. Сборник летописей / Перевод с персидского Л. А. Хетагурова, редакция и примечания профессора А. А. Семёнова. – М., Л.: Издательство АН СССР, 1952. – Т. 1, кн. 1. С. 85 – 94.

³ Прохоров А. М. Монгольские завоевания // Большая советская энциклопедия: [в 30 т.] / гл. ред. А. М. Прохоров. – 3-е изд. – М.: Советская энциклопедия, 1969—1978. С. 44 – 45.

⁴ Монгольский обыденный изборонок // Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. ЮАНЬ ЧАО БИ ШИ / Перевод С. А. Козина. м М.-Л.: Издательство АН СССР, 1941. – Т. I. С. 125 – 127.

в той час як цілі Джамухи досягалися самим процесом походу, розгромом армії Чингісхана і тим самим знищенням його як полководця і особистості і демонстрацією власної переваги. Адже перебуваючи на межі перемоги над Чингісханом, він раптово йде з місця битви, сказавши тільки: «Ну, ми міцно замкнули його в Ононського Цзерене!»

Можливо, в тому, що Джамуха не став завершувати свій похід повним розгромом Чингісхана, зіграв і фактор їх братання кров'ю. Як би там не було, Чингісхан уцілів. Війна, проте, стала об'єктивно необхідною, причому для всіх: для супротивників Чингісхана, для навколишніх племен - татар, які отруїли батька Чингісхана; меркитов, збездивив його дружину; для Ванхана керайтського, який прагнув перемогами підняти свій престиж; для найманського хана, який оцінював політичну ситуацію як неможливу, щоб народ мав двох государів.

Джамуха не виправдав їхніх сподівань. Після чого навіть самі войовничі племена Джамухи перейшли на службу до Чингісхану, оскільки вони прагнули перемагати, відразу стало ясно, що з Джамухой перемогти не можна.

Розгорнулася політична боротьба, і як результат - перехід різних племен на бік Чингісхана. Антагонізм громадських сил наростав. Табір «людей довгої волі» був однорідним за своїм складом і своїм прагненням; аристократичний же табір ділився на два шари: племінну аристократію, конфліктувати з «людьми довгої волі», і рядових членів племен, які потенційно були тими ж «людьми довгої волі» і відрізнялися лише своєю покiрністю знаті.¹

Такий стан створювало нестійкість в таборі племінної аристократії і можливість переходу племен в табір Чингісхана, незважаючи на соціальні суперечності. А в таборі «людей довгої волі» висування військової верхівки на

¹ Владимирцов Б.Я. Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм / Б.Я. Владимирцов. – Л.: Изд-во АН СССР, 1934. С. 70 – 72.

чолі з Чингісханом трансформувало боротьбу за свободу і незалежність в боротьбу за панування. Чингісхан з отамана перетворився в государя.

У XIII ст. не зникли традиції степового єдності, закладені хуннами і розвинені тюрками. Прийшов час для увінчання будівлі кочовий культури, і було ясно, що це зроблять об'єднані тюрко-монголи під проводом Чингісхана. Полководці і вожді родів, які підтримували Чингісхана, знали, що їх тільки що створена нація і вже досвідчена армія готові до подальших завоювань.

2.2. Державний лад Монголії

Державний лад Монголії на початку XIII ст. : Ставши великим ханом, Чингісхан продовжував зміцнювати порядок, відповідний інтересам знаті, яка потребувала зміцнення своєї влади над масою аратів і в успішних завоювницьких війнах для подальшого розширення сфери феодальної експлуатації і прямого грабежу чужих країн тумени (темряви), «тисячі», «сотні» і «десятки» счігались не тільки військовими підрозділами, а й адміністративними одиницями, т. е. об'єднаннями айлов, що можуть виставити відповідно по 10 000, 1000, 100 і 10 воїнів в ополчення (цифри ці були умовні й приблизні).¹

На умови несення військової служби великому хану кожна група айлов надавалася у володіння десяцьким, сотенним і тисяцьким найняв і найняв туменів (темниками). Тумен був, таким чином, найбільшим феодальним володінням, що включав більш дрібні володіння - «тисячі», «сотні» і «десятки» (Гілки і коліна окремих монгольських племен). Тисяцькі, сотенні і десятники нойони висувалися з знаті цих племен, колін і пологів.²

¹ Ата-Мелик Джувейни. Чингисхан. История Завоевателя Мира = Genghis Khan: the history of the world conqueror / Перевод с текста Мирзы Мухаммеда Казвини на английский язык Дж. Э. Бойла, с предисловием и библиографией Д. О. Моргана. Перевод текста с английского на русский язык Е. Е. Харитоновой. – М.: «Издательский Дом МАГИСТР-ПРЕСС», 2004. С. 250 – 255.

² Балданжапов П.Б. К вопросу изучения и публикации «Чаган тэукэ» «Белой истории» / П.Б. Балданжапов // Материалы и исследования по Монголии: тр. БИОН БФ СО АН СССР. – Улан-Удэ, 1974. – Вып. 23. С. 170-178.

Право розпорядження пасовищними землями і перекочуваннями влада над аратами повністю належали тисяцьким і іншим найням. Їх звання і їх «тисячі», «сотні» і «десятки» переходили у спадок до їх нащадків, але могли бути і відібрані у них великим ханом за провини або недбальство по службі. Нойони віддавали свої стада на засадах відробіткової ренти на випас Арата. Арати несли також військову службу в ополчення своїх найняв.

Чингісхан під страхом смерті заборонив Арата самовільно переходити з одного десятка в інший, з однієї сотні в іншу і т. д. Фактично це означало прикріплення аратів до їх панам і кочовищ. Прикріплення аратства була додана сила закону. Про нього ясно говориться в зборах законів Чингісхана - «Великої Ясі». Яса («Закон») пройнята духом захисту інтересів кочової знаті і її верховного представника - великого хана, це справжній кріпосницький статут, лише зовні прикритий патріархальними звичаями. Такою була держава Чингісхана, в рамках якого відбувався процес складання монгольської народності.¹

Чингісхан розділив всю державу на 4 улусу (долі), кожен з яких очолював один з його синів. Во чолі Золотої Орди стояв хан з роду Чингіс, що володів сильною деспотичною владою. від верху до низу, сприяла зміцненню влади хана. Мандрівники, які прибули в Золоту Орду з роздирається феодалними заворушеннями Європи, перш за все дивувалися тому, що "хан має дивну владу над всіма" '. Ханів оточувала верхівка кочовий аристократії, яка направляла і контролювала їх діяльність. Курултай з'їзд монголо-татарської знаті - скликався для вирішення найбільш важливих питань (вибір хана, планування походів, проведення полювання та ін.). Його скликання приурочується зазвичай до релігійних свят. Курултай був дорадчим органом. Він приймав рішення, угоди хану. Однак в більшості випадків хан вирішував питання самостійно, у вузькому колі придворної знаті. На курултаї були

¹ Барфільд Т. Теневые империи: формирование империй на границе Китая и кочевников / Т. Барфильд // Монгольская империя и кочевой мир. Улан-Удэ: Изд-во БНЦ СО РАН, 2004. С. 120 – 122.

присутні і брали активну участь в його роботі жінки (Хатуні) - представниці правлячої верхівки.¹

Центральний апарат складався з глави государева(хана), придворної знаті, управлінського апарату, різних відомств і судового апарату. В якості центральних органів галузевого управління в золотоординській державі діяли дивани (канцелярії). Важливою посадовою особою був візир-номінальний глава уряду. У числі вищих посадових осіб джерела називають чотирьох улусних емірів (управителів). Старший з емірів носив назву беклярібек (головнокомандувач військами) і вважався першою особою в державі після хана. В системі центрального управління велике значення мала Посада бакоула, який відав постачанням війська. Бакоулам підпорядковувалися темники (командири десятитисячних загонів). Темникам підпорядковувалися тисячники (командири тисячних загонів), а останнім - сотники і десятники. Серед інших посадових осіб згадуються митники, сокольничі, станційні доглядачі та ін.²

Органи управління на місцях перебували в руках монголо-татарської феодальної знаті. Місцевими управителями були даруги і баскаки, в розпорядженні яких були свої канцелярії зі штатом чиновників. Золота Орда керувала підкореними народами жорстоко. Наприклад, на території Русі була створена баскакська військово-політична організація, що складалася з десятників, сотників, тисячників і темників. Баскаки стежили за порядком в країні, перевіряли сплату данини і виконання інших повинностей на користь Золотої Орди.³ Примусовим шляхом були сформовані особливі військові загони, частиною укомплектовані з місцевого населення. Командували ними монголо-татари. Ці військові контингенти надходили в розпорядження баскаків, які жили в князівствах і здійснюють контроль над цими князівствами.

¹ Из «Насиловых разрядов» Джужджани // Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды / Пер. В. Г. Тизенгаузена. – М.: Издательство АН СССР, 1941. – Т. 2. – С. 13 – 19.

² Далай Ч. Монголия в XIII—XIV веках / Отв. редактор Б. П. Гуревич. – М.: Наука, 1983. С. 82.

³ Kahn Paul; Francis Woodman Cleaves (1998). The Secret History of the Mongols: The Origin of Chinghis Khan (expanded Edition): an Adaptation of the Yüan Ch'ao Pi Shih, Based Primarily on the English Translation by Francis Woodman Cleaves. Cheng & Tsui. P. 190 – 192.

Баскаки підпорядковувалися" великому", або головному, баскаку, який перебував у Володимирі.¹ До управління підкореними народами залучалися представники місцевої знаті. Військова організація Золотої Орди мала десятковий характер. Все населення було розділене на десятки, сотні, тисячі, темряви (10 тисяч). Характер занять монголів (скотарі-кочівники) визначив і основний рід їх військ – численну високорухливу кінноту, яка ділилася на легку і важку. Збереження родової спайки, залізна дисципліна, хороша організація і велика рухливість кінних мас, вміло поставлена розвідка і раптовість нападу, величезний бойовий досвід і гнучка тактика давали степовикам перевагу над малорухливими феодалськими ополченнями осілих народів і дозволяли здобувати перемоги.

Судові установи Золотої Орди мали яскраво виражений класовий характер. Вища судова влада належала хану. На місцях правосуддя вершили управителі областей і військових частин. Існував і спеціальний судовий орган-диван-яргу, який очолював головний суддя. Нижчими інстанціями судових установ були місцеві суди на чолі з яргучі (суддею), які розглядали менш небезпечні справи. З прийняттям ісламу з'явилися мусульманські судді. При винесенні рішень вони керувалися законами шариату (тобто нормами мусульманського права).²

Монголи становили національну меншину в золотоординському суспільстві. Здебільшого населення в Орді були тюрки. З релігійної точки зору, поширення ісламу як серед монголів, так і серед тюрків в Орді стало фактором величезної важливості. Поступово мусульманські інститути утвердилися поряд з монгольськими. Більшість монголів Золотої Орди були вихідцями з того чотиритисячного війська, яке було передано Джучі Чингісханом; вони відносилися до племен Хушин, Кийят, Кінкит і Сайджут. До того ж, були також і мангкити, але вони, як ми знаємо, трималися осторонь

¹ Вернадский Г. В. Монголы и Русь = The Mongols and Russia / Пер с англ. Е. П. Беренштейна, Б. Л. Губмана, О. В. Строгановой. – Тверь, М.: ЛЕАН, АГРАФ, 1997. С 330.

² Бартольд В. В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия // Бартольд В. В. Сочинения. – М.: Издательство восточной литературы, 1963. – Т. I. С. 121.

від інших і, з часів Ногая, становили окрему орду. Як уже згадувалося, тюрки були визнані повноправними членами степового товариства. У західній частині Золотої Орди тюркський елемент був представлений, головним чином, кипчаками (половцями), а також залишковою частиною хазар і печенігів. На схід від середньої течії Волги, в басейні річки Кама, жили залишилися булгари і напівтюркізовані Угри (башкири). На схід від нижньої Волги мангкити (ногаї) та інші Монгольські клани правили рядом тюркських племен, таких, як кипчаки і огузи, більшість з яких змішалось з іранськими аборигенами.

Чисельна перевага тюрків робило природним те, що монголи поступово повинні були тюркізуватися, а монгольська мова, навіть всередині правлячих класів, поступитися місцем тюркському. Дипломатичне листування із зарубіжними країнами (такими як Єгипет)¹ велася по-монгольськи, але більшість документів кінця XIV і XV століть, що стосуються внутрішнього управління, – тюркською мовою. На більш низькому політичному рівні, ніж тюрки, знаходилися росіяни, алани і черкеси з наданими їм слободами в місті сараї. Племена фінно-угорського походження, такі, як черемиси, мордва і мешчера, жили в басейні нижньої Оки, а багато італійців і греків – в Криму і на Азовському морі.

З економічної точки зору Золота Орда являла собою симбіоз кочового і осілого населення. Південноросійські і північнокавказькі степи надавали монголам і тюркам великі пасовища для табунів і худоби. З іншого боку, деякі частини цієї території на периферії степів використовувалися також для вирощування зернових культур. Країна булгар в районі Середньої Волги і Ками була також сільськогосподарською з високорозвиненим землеробством; і, звичайно, Західна Русь (Україна) і Південні князівства Центральної і Східної Русі, особливо Рязань, виробляли зерно в достатку.² Сарай та інші великі міста Золотої Орди з їх високорозвиненими ремеслами служили пунктами перетину

¹ Закиров С. Дипломатические отношения Золотой Орды с Египтом (XII– XIV вв.). – М.: Наука, 1966. С. 65.

² Гумилёв Л. Н. Поиски вымышленного царства (Легенда о «государстве пресвитера Иоанна»). – М.: Айрис-пресс, 2002. С. 356.

кочівництва і осілої цивілізації. Як хан, так і князі частину року жили в містах, а протягом іншої частини року слідували за своїми табунами. Більшість з них володіла також земельними угіддями. Значна частина міського населення проживала там постійно, так що був створений міський клас, що складався з різноманітних етнічних, соціальних і релігійних елементів. Як у мусульман, так і у християн були свої храми в кожному великому місті. Міста відігравали роль першорядної важливості у розвитку золотоординської торгівлі. Складний економічний організм Орди був зорієнтований на міжнародну торгівлю, і якраз від неї хани і Вельможі отримували велику частку свого доходу.

Джерелом права в Орді була перш за все Велика Яса Чингісхана, складена в 1206 р. як повчання його наступникам, що складалася з 33 фрагментів і 13 висловів самого хана. Яса містила головним чином правила військової організації монгольського війська і норми кримінального права. Вона відрізнялася безприкладною жорстокістю покарань не тільки за злочини, а й за проступки. Джерелами права були також норми звичайного права кочових народів. У міру ісламізації Золотої Орди в ній почав діяти шаріат. Він застосовувався головним чином в містах і місцевостях з осілим населенням.¹

Усні і письмові розпорядження і приписи ханів були для підданих, в тому числі для феодалної знаті, вищим законом, що підлягає негайному і беззаперечному виконанню. Вони застосовувалися в практиці державних органів Золотої Орди і вищих посадових осіб держави.

Право Золотої Орди характеризують крайня жорстокість, узаконене свавілля феодалів і посадових осіб держави, архаїчність і формальна невизначеність. Навіть Яса Чингісхана стала нам відома не як єдиний писаний акт, а з окремих згадок і витягів, що містяться в різних неправових джерелах. Тільки норми шаріату були письмовими і в цьому відношенні вигідно відрізнялися від інших правових джерел.

¹ Монгольский обыденный изборник // Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. ЮАНЬ ЧАО БИ ШИ / Перевод С. А. Козина. м М.-Л.: Издательство АН СССР, 1941. – Т. I. С. 55 – 59.

Майнові відносини в Золотій Орді регулювалися звичайним правом і були вельми заплутані. Це особливо відноситься до земельних відносин — основі феодального суспільства. Право власності на землю, на всю територію держави належало панівному Ханському роду Джучидів. В умовах кочового господарства спадкування землі було скрутним. Тому воно мало місце переважно в землеробських районах.¹

Власники маєтків, природно, повинні були нести різні васальні обов'язки хану або призначеному їм місцевому правителю. У Ханському роді особливим об'єктом спадкування виступала влада, причому політична влада поєднувалася з правом власності на землю улусу.²

Спадкоємцем тут вважався молодший син. За монгольським правом молодший син взагалі мав пріоритет у спадкуванні. Сімейно-шлюбне право монголо-татар і підвладних їм кочових народів регулювалося старовинними звичаями і в меншій мірі шаріатом. Главою патріархальної полігамної сім'ї, що складала частину Аїла, роду, був батько. Він був власником всього майна сім'ї, розпоряджався долею підвладних йому членів сім'ї. Так, батько збіднілої сім'ї мав право віддавати своїх дітей за борги в служіння і навіть продавати в рабство. Кількість дружин не було обмежено (у мусульман законних дружин могло бути не більше чотирьох). Діти дружин і наложниць юридично були в рівному становищі при деяких перевагах синів від старших дружин і законних дружин у мусульман. Після смерті чоловіка управління всіма справами сім'ї переходило в руки старшої дружини.

Так тривало до тих пір, поки сини не ставали дорослими воїнами. Влада чоловіка над дружиною встановлювалася укладенням шлюбу, однією з форм якого було дійсне або обрядове викрадення нареченої. При укладенні шлюбу сім'я або рід нареченого викупували наречену з сім'ї мул роду останньої. У свою чергу родичі нареченої зобов'язані був виділити їй придане. Розмір

¹ Из «Истории завоевателя мира» Джувейни // Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды / Пер. В. Г. Тизенгаузена. — М.: Издательство АН СССР, 1941. — Т. 2. — С. 20 — 24.

² Киракос Г. История Армении / Перевод с древнеармянского, предисловие и комментарий Л. А. Ханларян. — М.: Наука, 1976. С. 139.

викупу і приданого, витрати на шлюбні торжества визначалися суспільним і майновим становищем родичів нареченого і нареченої.

Кримінальне право Золотої Орди відрізнялося винятковою жорстокістю. Це виникало з самої природи військово-феодалного ладу Золотої Орди деспотичної влади Чингісхана і його наступників, суворості ставлення низької загальної культури, властивої кочовому скотарському суспільства знаходиться в самій початковій стадії феодалізму. Жорстокість, організований терор були однією з умов встановлення та охорони тривалого панування над підкореними народами.¹

За великої ясі смертна кара покладалася за зраду, непокору хану і іншим феодалам, і посадовим особам, самовільний перехід з одного військового підрозділу в інше, ненадання допомоги в бою, співчуття бранцю у вигляді надання йому допомоги їжею і одягом, за пораду і допомогу однієї зі сторін в поєдинку брехня перед старшими в суді, привласнення чужого раба або втік бранця вона покладалася також в деяких випадках за вбивство, майнові злочини, подружню невірність, скотоложство, Підглядання за поведінкою інших і особливо знаті і начальства, чари, забій худоби невстановленим способом, сечовипускання в багаття і попіл; стратили навіть тих, хто в застілля подавився кісткою.²

Смертна кара, як правило проводилася публічно і способами, характерними для кочового способу життя, – за допомогою удавлювання на мотузці, підвішеній до шиї верблюда або коня, волочіння кіньми. Застосовувалися й інші види покарань, наприклад за побутове вбивство допускався викуп на користь родичів потерпілого. Розмір викупу визначався соціальним становищем убитого. У кочівників за крадіжку коней, баранів був потрібний викуп у десятикратному розмірі. Якщо винний був неспроможним, він зобов'язаний був продати своїх дітей і таким чином сплативши викуп. При

¹ Из «Насиновых разрядов» Джунджани // Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды / Пер. В. Г. Тизенгаузена. – М.: Издательство АН СССР, 1941. – Т. 2. – С. 13 – 19.

² Рязановский В.А. Исторический обзор монгольских законодательных актов / В.А. Рязановский. Улаанбаатар: Монгол улсын ухааны академийн туухийн хурээлэн, 2000. С. 110.

цьому злодія, як правило, нещадно били батогами. У кримінальному процесі при дізнанні залучалися свідки, виголошувалися клятви, застосовувалися жорстокі тортури. У військово-феодалній організації розшук невиявленого або сховався злочинця покладался на десяток або сотню, до яких він належав. В іншому випадку відповідальність несла вся десятка або сотня.¹

Селянство землеробських районів, міські ремісники, перебувають у різного рівня залежно від держави і феодалних владик. Основну масу трудящих в степах і передгір'ях Золотої орди становили карачу - кочівники-скотарі. Вони входили в роди і племена змушені були беззаперечно підкорятися родовим і племінним старійшинам і вождям, а також представникам військово-адміністративної влади Орди. Виконуючи все господарські обов'язки, карачу разом тим мали служити у війську.

У землеробських районах Орди трудилися феодално залежні селяни. Одні з них - сабанчи - жили сільськими громадами і обробляв крім виділених для них ділянок землі феодалів, несли натуральні інші повинності. Інші - уртакчі (здольники) - кабальні люди обробляли землю держави та місцевих феодалів за половину врожаю, несли інші повинності. В містах працювали ремісники, зігнані з завойованих країн. Багато з них перебували на становищі рабів або залежних від хана та інших владик людей. Дрібні торговці, слуги також від сваволі влади і своїх панів. Навіть заможні купці і самостійні ремісник сплачували міської влади податі і несли різні повинності.²

Досить поширеним явищем в Золотій Орді було рабство. Рабами ставали передусім бранці та жителі завойованих земель. Раби використовувалися в ремісничому виробництві, будівництві, в якостей слуг феодалів. Багато рабів продавалося в країни Сходу. Однак більшість рабів як в містах, так і в сільському господарстві через одне-два покоління ставали феодално залежними чи отримували свободу. Золотая Орда залишалася незмінною,

¹ Рязановский В. А. Монгольское право (преимущественно обычное) / В.А. Рязановский. – Харбин, 1931. С. 145.

² Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Золотая Орда и её падение. – М., Л.: Издательство АН СССР, 1950. С. 28.

багато запозичуючи у мусульманського Сходу: ремесла, архітектуру, лазню, кахлі, орнаментальний декор, розписний посуд, перські вірші, арабську геометрію і астролябії, звичаї і смаки, витонченіші, ніж у простих кочевників. Імея широкі зв'язки з Анатолією, Сирією та Єгиптом, Орда поповнювала тюркськими і кавказькими рабами армію мамлюкських султанів Єгипту, ординський культура набула певного мусульмансько - середземноморський відбиток.

Монголо-татарське феодальне держава (в сх. Джерелах Улус Джучі), засноване на початку 40-х років XIII століття ханом Батиєм (1208-1255 р.), онуком Чингісхана в результаті завойовницьких походів монголів. До складу Золотої Орди входили Західна Сибір, Північний Хорезм, Волзька Болгарія, Північний Кавказ, Крим, Дешт-і-Кипчак (кіпчакських степ від Іртиша до Дунаю). Крайнім південно-східним межею Золотої Орди був Південний Казахстан (нині м. Джамбул), а крайнім північно-східним - г. Тюмень і Искер (поблизу суч. М. Тобольска) в Західному Сибіру. З півночі на південь Орда простягалася від середньої течії р. Кама до г. Дербента. Вся ця гігантська територія була досить однорідна в ландшафтному відношенні - в основному це був степ. Руські князівства перебували від Золотої Орди в васальній залежності (див. Русь і Орда ¹), встановленої в результаті монголо-татарської навали на Русь.¹

Руські князі приїжджали в ставку хана за ярликом, що підтверджує їх великокнязівську владу, іноді подовгу жили тут, далеко не завжди по своїй волі (див. "Про приїзди руських князів в Орду"). Сюди вони привозили данину, так званий "ординський вихід", і багаті подарунки ординським вельможам. Руські князі з їх наближеними, російські купці і численні російські ремісники становили в Сараї велику колонію. Тому ще в 1261 році була заснована особлива Сарайської православна єпископії. Був в Сараї і православний храм. Влада хана була необмеженою. В оточенні хана, крім членів його будинку

¹ Кычанов Е. И. Монголо-тангутские войны и гибель государства Си-Ся // Татаро-монголы в Азии и Европе: Сборник статей. – М.: Наука, 1977. С. 46.

(синів, братів і племінників) були великі представники золотоординської знаті – біжи (нойони). Державними справами керував бекляре-бек (князь над князями), окремими галузями – візира. У міста і області (улуси) розсилалися даруги, головним обов'язком яких був збір податків і податей. Поряд з Даруга призначалися воєначальники - баскаки.¹

Державний устрій Орди носив напіввійськовий характер. Найбільш важливі посади займали члени правлячої династії, царевичі (оглани), володіли долями в Золотій Орді і стояли на чолі війська. З середовища перегонів (найняв) і тарханів виходили основні командні кадри війська: темники, тисячники, сотники, а також бакаули (чиновники, що розподіляли військове утримання, видобуток і т. д.). Орда була заснована на дуже зручно розташованих землях: тут пролягала магістраль древньої караванної торгівлі, звідси було ближче до інших монгольським державам. Купці з далекого Єгипту, Середньої Азії, Кавказу, Криму, Волзької Булгарії, Західної Європи, Індії приїжджали в Сарай-Бату зі своїми товарами. Хани заохочували розвиток торгівлі та ремесел. На берегах Волги, Яїка (Урал), в Криму та ін. Територіях будувалися міста.

Населення Орди являло самі різні народності і вірування. Завойовники-монголи не складали більшості населення. Вони розчинилися в масі підкорених народів, головним чином тюркського походження, в першу чергу, половців. Замов ж головне полягало в тому, що культурна смуга на Нижній Волзі виявилася такою близькою від степу, що тут легко поєднувалося осіле і кочове господарство. Основним населенням міст і степи залишалися половці.²

В степу також діяв феодалний закон – вся земля належала феодалові, якому підпорядковувалися рядові кочівники. Всі середньовічні міста, розташовані в низинах Волги і її проток, з часом були затоплені водою, і

¹ Пашуто В. Т. Монгольский поход вглубь Европы // Татаро-монголы в Азии и Европе: Сборник статей. – М.: Наука, 1977. С. 210 – 212.

² Почекаев Р. Ю. Вторая империя монголов: притязания и действительность // Монгол – Оросын түүх бичлэг дэх Монголын эзэнт гүрэн (Эрдэм шинжилгээний хурлын материал) (Монгольская и российская историография Великой Монгольской империи): Сборник научных статей конференции. – Улаанбаатар, 2009. С. 110 – 112..

жителям довелося їх залишити. Історично це гігантське полугосударство-напівкочовими проіснувало недовго. Державний устрій Золотої Орди було найпримітивнішим. Єдність Орди трималося на системі жорстокого терору. Найвищого розквіту Золота Орда досягла при ханові Узбек (1313-1342 р.). Після хана Узбека Орда переживала період феодальної роздробленості. Падіння Золотої Орди, прискорене Куликовською битвою (1380 р.) і жорстоким походом Тамерлана в 1395 році, було настільки ж швидким, як і її народження. У XV столітті Золота Орда розпалася на Ногайський Орду (початок XV століття), Казанське (1438 р.), Кримське (1443 р.), Астраханське (1459 р.), Сибірське (кінець XV століття), Велику Орду та інші ханства.¹

¹Штайндорф Л. Чужая война: военные походы монголов в 1237—1242 г. в хронике Фомы архидиакона Сплитского // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. — 2008. — № 4 (34). С. 27 – 29.

РОЗДІЛ 3. МОНГОЛЬСЬКО-ЦЗІНЬСЬКІ ВІЙНИ

3.1 Перші військові походи проти Цзінь і прихід Темучжіна

У 1110 році в імперії Ляо почалася боротьба за владу. У 1113 році головою клану Ваньянь став Агуда. Він підняв повстання чжурчженів проти киданів, центром якого стало місто Суйбін (Краснояровское городище), що став запасний столицею в період Імперії. 1115 року Агуда проголосив себе імператором і дав своєму державі назву Цзінь. Що в перекладі означало «Золоте». Мобільна чжурчженьська кіннота взяла верх над величезним, але слабо підготовленим киданським військом. У 1122 році Сун і Цзінь уклали стратегічний союз проти Ляо.¹

Імперія Сун намагалася вести наступальні дії проти Ляо, але безуспішно. Ослабіла імперія киданів була остаточно розгромлена 1125 року Цзіньськими військами. Останній імператор киданів був захоплений в полон чжурчженами. Однак відразу після закінчення війни між колишніми союзниками почалися розбіжності. Імперія Сун не збиралася виконувати умови договорів, що призвело до початку нової війни. Матеріальні і людські ресурси Сун були непорівнянні з чжурчженьського, тому імперія Цзінь могла розраховувати тільки на швидку війну.

Розбіжності між Цзінь і Сун вже не сильно цікавили монголів. Головне, що для монголів кінець васальної залежності від кідпней. Звільнившись монгольські племена створили кілька племінних союзів. Найбільшими серед них були союзи татар і монголів. Тому народ, який кочував на північ від Китаю сучасники називали то татарами, то монголами. Чжурчжені заснували свою імперію Цзінь і рушили свої війська для підкорення Монголії. Однак змушені об'єднатися союзи монголів і татар чинили сильний опір імперії Цзінь. Війна тривала з 1138 по 1147 р. і закінчилася в цілому безуспішно для цзіньців. Чжурчжени відкотилися на

¹ «Краткие сведения о чёрных татарах» Пэн Да-я и Сюй Тина / Пер. Р.П. Храпачевский / "Золотая Орда в источниках. Том третий. Китайские и монгольские источники", М., 2009. С. 144.

лінію прикордонних укріплень і почали підбурювати степовиків між собою. Ці дії були явно куди більш успішними, ніж спроби завоювання кочових племен, які виступили організованою лінією опору. В результаті цих дій між племінними союзами в 60 роки XII століття спалахнула війна. Вона послабила обидва союзу. Зрештою союзи кочівників розпалися на окремі племена, як і було до цього.¹

Такий стан справ дало можливість Цзінь встановити свою владу над племенами степу. В кінці XII століття військові походи Цзінь поступово припинилися. Вважалося що монгольські племена ослабли і потрібні якісь додаткові і великих витратах вже немає. Фактично Цзінь визнали територію Монголії за свою і як їм здавалося на той момент повністю вирішили проблему з кочівниками з півночі.

Однак, з цього моменту і починається дивовижна історія підйому і об'єднання всіх монгольських земель в один масивний союз, який довго буде тероризувати весь світ. Фактично повне ігнорування з боку Цзінь і дозволило на той момент ще Темучжину почати велике об'єднання всіх монголів. Темучжін народився, мабуть, в 1155 р. Його батько, Есугей баатуру (Монгольська баатуру, тюркське Бахадур (звідси російське богатир один з титулів монгольської знаті.) Походив із роду Борджигін племені тайчжіутов і був багатим найняв. З його смертю в 1164 р. розсипався і створений ним улус в долині річки Онона.²

Різні племінні групи, що входили до складу улусу, покинули сім'ю померлого баатура. Розійшлися і нукери. Протягом ряду років сім'я Есугея поневірялася, витягав жалюгідне існування. Зрештою Темучжину вдалося знайти підтримку у Ван-хана, глави кераитов. Під заступництвом Ван-хана Темучжін почав поступово накопичувати сили. До нього стали стікатися нукери. З ними Темучжін зробив ряд успішних нападів на сусідів і,

¹ Мэн-да бэй-лу («Полное описание монголо-татар») / Пер. Н. Ц. Мункеува. – М.: Наука, 1975. С. 55 – 56.

² Монгольский обыденный изборник // Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. ЮАНЬ ЧАО БИ ШИ / Перевод С. А. Козина. м М.-Л.: Издательство АН СССР, 1941. – Т. I. С. 87.

збільшивши свої багатства, поставив їх в залежність від себе. У декого були побоювання з приводу нового володаря. Наприклад, у царя кераитов Ванхана, який розумів, що його вчорашній васал стає рівним йому.¹

Якщо вірити офіційній чінгісідській історії, союз Чингісхана і Ванхана був більш вигідний останньому. У всякому разі, якщо спочатку підтримка Ванхана дозволила Чингісхану вислизнути від ворогів, то незабаром і монгольський герой зміг надати своєму сюзерену подібну послугу.

Одного разу - точна дата невідома - Ванхана скинув його власний брат Ерке-кара за підтримки царя найманов Інанч-хана. Він біг на південний захід, на р. Чу, до каракітаев, у яких так і не отримав допомоги. Посварившись з царем каракітаев, він якийсь час поневірявся в Гобі. Зневірившись, Ванхан вирішив звернутися до Чингісхану. Той дав йому невелике військо і допоміг повернути керайтское царство. Про це він згодом нагадав Ванханен такими словами: «Ти прийшов голодний, виснажений, як згасаючий багаття. Я дав тобі баранів, коней, одяг. Ти був худий, за п'ятнадцять днів я знову відгодував тебе».²

Інший брат Ванхана, Джагамбу, вирішив шукати притулку у цзінського імператора, але Чингісхан запропонував Джагамбу допомогу і відправив війська для його захисту від меркитів. Пізніше Чингісхан сказав Ванханен: «Це друга послуга, яку я надав тобі».³ Однак Ванхан, судячи з усього, знехтував послугами Чингісхана і порушив договір про військовий союз: не попередивши Чингісхан, він почав похід на меркитов, змусив їх вождя Токтоа бігти через гирло Селенги на південно-східний берег Байкалу (в країну Барг, згадувану в «Потаємне оповіді»), убив одного з синів Токтоа, іншого взяв в полон, забрав багато полонених воїнів, велика кількість худоби, цінну здобич,

¹ Далай Ч. Монголия в XIII—XIV веках / Отв. редактор Б. П. Гуревич. – М.: Наука, 1983. С. 355 – 357.

² Жиованни дель Плано Карпини. История монгалов, именуемых нами татарами // Жиованни дель Плано Карпини. История Монгалов. / Перевод А. И. Малеина. – М.: Государственное издательство географической литературы, 1957. С. 304.

³ Из «Насириных разрядов» Джуджани // Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды / Пер. В. Г. Тизенгаузена. – М.: Издательство АН СССР, 1941. – Т. 2. С. 19.

при цьому, порушивши договір, не поділився з Чингісханом. Проте Чингісхан, якщо вірити офіційній монгольській хроніці, продовжував довіряти Ванханен.

Коли наймани зробили інтервенцію на країну кераїтів і змусили до втечі брата Джагамбу і сина Ванхана, останній звернувся за допомогою до Чингісхану, - той негайно відправив йому своїх «чотирьох славних воїнів», які врятували сина Ванхана, прогнали найманів з кераїтської країни і повернулися з багатою здобиччю. Казар, брат Чингісхана, завершив кампанію великою перемогою над найманими.

Після цієї війни відбувся похід військ Чингісхана і Ванхана проти тайчжіутів, які були заклятими ворогами Чингісхана, в результаті чого правитель тайчжіутов Таркутай-Кірілтуг, який з дитинства переслідував його, був убитий. У «Юань-Ши» згадується коаліція різних кланів, запеклих поразкою найманів і тайчжіутів і дали клятву помститися Чингісхану і Ванханен. Але Чингісхан, вчасно попереджений своїм тестем, Дайсеченом, розбив коаліційні війська біля озера Буйур.¹

Саме на цю битву Чингісхан натякав пізніше в своєму знаменитому поетичному посланні Ванханен: «Подібно до соколу я злетів над горами і перелетів через озеро Буйур; я полонив для тебе журавлів з синіми лапками і попелясто-сірими пір'ям - дорбенов і татар; потім, пролітаючи над озером Келі, я захопив для тебе сінелапчатих журавлів - катакінів, салджіутів і конгіратів ». Хоча Ванхан в ту пору офіційно вважався наймогутнішим правителем на території Монголії, але, по суті, його влада не мала сильної опори. Навіть у власній родині Ванхана були зрадники. Йому довелося вирвати кераїтський трон з рук свого дядька, потім боротися зі своїм братом. «Юань-Ши» свідчить, що після перемоги над коаліцією у Ванхана знову ледь не відібрав трон його брат, Джагамбу, який втік до найманим після розкриття змови.

¹ Китайская династийная история «Юань ши (Официальная история [династии] Юань)» // Золотая Орда в источниках / Переводы с китайского, составление и примечания Р. П. Храпачевского. – М.: ЦИВОИ, 2009. – Т. 3: Китайские и монгольские источники. С. 403.

Монголія переживала смуту. Проти гегемонії, яку намагалися створити Ванхан і Чингісхан, Джамуха сформував нову коаліцію. Він зібрав вражаючу кількість васалів і родичів і надав свої вимоги на племінне керівництво. Об'єднання сил всіх монгольських племен під єдиним початком було не особистим бажанням претендентів на гегемонію - до цього підштовхувало прагнення частини родових еліт упорядкувати хаос міжплемінних і міжродових відносин. Найдалекоглядніші розуміли, що об'єднання сил не тільки додасть стабільність соціальних зв'язків в майбутньому (наприклад, в правильному спадкуванні та захисту прав перебувала в стадії становлення спадкової степової знаті), але і в цьому дозволить єдиному, що зібрав всі сили племен улусу збагатитися за рахунок грабежів сусідів.¹

Початок остаточної фази за гегемонію в монгольському степу слід віднести до 1201 року, коли в урочищі Алкуй-Булак 16 племінних вождів зібралися на курултай і проголосили Джамуху гурханом, т. Е. «Загальним ханом», тим самим фактично оголосивши війну Чингісхану і Ванханен. Ось в такій обстановці починала формуватися Монгольська імперія. Залишалося з'ясувати, хто з двох суперників буде її повелителем - Чингісхан або Джамуха. У цьому поєдинку на боці Чингісхана були політичний розрахунок, завзятість, уміння показати себе правим і, на самому початку, нерішуча, але підтримка Ванхана.²

Що ж стосується Джамухи, то він мав бурхливої, часом надто бурхливої, енергією, бунтівним характером, талантом інтригана і, якщо вірити чінгісідским джерел, був ненадійним союзником і навіть не гребував грабувати племена своїх прихильників. Навпаки, Чингісхан завжди зберігав вірність тим, які довірили йому свою долю. Визначальною фігурою на шальках терезів був Ванхан, і він підтримував Чингісхана. Вони разом розбили

¹ Иакинф (Бичурин Н. Я.). История первых четырёх ханов из дома Чингисова // История монголов. – М.: АСТ: Транзиткнига, 2005. С. 79.

² Уолкер С. С. Чингиз-хан / С.С. Уолкер; пер. с англ. А. И. Глебова-Богомолова. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. С. 211.

війська Джамухи в Койтене, незважаючи на бурю, викликану ойратського і найманського чаклунами, після чого Джамуха пішов в пониззя Аргун.

Усвідомивши власну силу, Чингісхан вирішив діяти самостійно. Спершу він покарав тайчжіутів за їх попереднє зрадництво. Він винищив частина їх війська, інших змусив підкоритися, відновивши таким чином єдність борджігінського клану. Молодого воїна тайчжіутов, який вразив стрілою кінь Чингісхана, повинні були стратити, але Чингісхан помилував його. Під ім'ям Джебе («стріла») цей відважний лучник в подальшому став одним з кращих чінгісідських полководців.¹

В середині XII століття цзінські імператори трималися в сусідніх монгольських степів політики "скорочення повнолітніх". Раз на три роки експедиційні сили імперії Цзінь вторглися в Східну Монголію, знищили місцеве чоловіче населення, або вводили його в рабство в Цзінь. Кочівники у відповідь так само регулярно спустошували прикордонні області Імперії. Вони доставляли багато клопоту імперії.

У 1196 році в поході проти татар виступили армії під командуванням Ванян Сян. татари були розгромлені на річці Керулен, і побігли до протилежної річці. Їх переслідували цзінські корпуси під командуванням Ван Аніго, який запропонував Туоріле і Чингісхану виступити проти татар, кереїтів. Туора і монголи Чингісхана, розбили татар на Торейських озерах. За цю допомогу Чингісхан отримав від цзінської влади підборіддя Чаудхурі і Туріл - титул Ван. Отримання дивідендів від чжурчженьського правителя сприяла зміцненню позицій Чингісхана.²

У 1198 році армії під командуванням видачі чжурчженьського полководця Ванян Тсунг зробили новий похід в Східну Монголію на кунгуратів і інші монгольські племена. Однак, внутрішні негаразди

¹Ата-Мелик Джувеїни. Чингисхан. История Завоевателя Мира = Genghis Khan: the history of the world conqueror / Перевод с текста Мирзы Мухаммеда Казвини на английский язык Дж. Э. Бойла, с предисловием и библиографией Д. О. Моргана. Перевод текста с английского на русский язык Е. Е. Харитоновой. – М.: «Издательский Дом МАГИСТР-ПРЕСС», 2004. С. 37.

²Рашид ад-Дин. Сборник летописей / Перевод с персидского Ю. П. Верховского, редакция профессора И. П. Петрушевского. – М., Л.: Издательство АН СССР, 1960. – Т. 2. С. 96.

зовнішньополітичної активності чжурчженьської держави почали слабшати. Чингісхан створив сприятливі умови для свого зміцнення в Східній Монголії.¹

У 1202 році Чингісхан розбив татар, «зробивши їх кормом для свого меча», і 1203 року знищили своїх колишніх союзників - кереитов. В 1204 році Чингісхан переміг найманів в Західній Монголії і меркитів на Алтаї. В 1206 році Чингісхан був проголошений всемонгольським ханом.

Зі своїм славним соратником Субетеєм він був найталановитішим стратегом монгольської епопеї. Потім Чингісхан звернувся до залишків татар, яких в кінцевому рахунку підпорядкував. Дві татарські красуні, Есуї і Есуген, стали йому за жінок. Тоді, в 1202 р. Чингісхан звів рахунки зі старими ворогами, вбивцями батька. Переможені татари зазнали масового винищення, що залишилися в живих влилися в монгольські племена.²

Тим часом Алтан, (представник шляхетної гілки старої царської монгольської сім'ї, син колишнього монгольського хана Кутулі), Хучар і Даарітай (дядька Чингісхана по батьківській лінії) зайнялися самостійним грабунком, порушивши таким чином указ Чингісхана. Він наказав відібрати у них все награване, і ті почали поступово віддалятися від Чингісхана і незабаром приєдналися до його ворогам. Після розгрому татар, як свідчить «Юань-Ши», Токтоа, цар меркитів, повертаючись із Забайкалля, куди він пішов під тиском Ванхана, атакував Чингісхана і був розбитий. Потім Токтоа приєднався до Найману Буюрук-хану, під прапори якого зібралися уцілілі залишки армій різних кланів. Нова коаліція вела війну з об'єднаними силами Ванхана і Чингісхана, які атакували найманського Буюрук-хана. Той біг, не прийнявши бою, але був наздоженутий в пониззі річки Урунгу і убитий. Ванхана стали долати сумніви щодо щирості намірів Чингісхана. І він запропонував Чингісханові приєднатися до підготовлюваної кампанії проти

¹ Жан-Поль Ру. История империи монголов = History of Mongol Empire / Пер с фр. З. З. Сажиновой. науч. ред. П. Б. Коновалов, С.Ш. Чагдуров. – Улан-Удэ: Изд-во Бурятского госуниверситета, 2006. С. 123 – 125.

² Waterson, James (2013). *Defending Heaven: China's Mongol Wars, 1209-1370*. Casemate Publishers. P. 35.

знаходиться на крайньому заході монгольського племені найманів, на що Чингісхан відповів згодою.

Коли почався похід, Ванхан змінив план дії, повернув назад, не сповістивши про це свого союзника, і Чингісхан ледве встиг вивести свою армію з пастки. В якості компенсації за зраду з боку кераїтського царя, Чингісхан просив руки принцеси Каур-Баки для свого сина Джучі. Але Ванхан відмовив йому, і два володаря порвали дипломатичні відносини.¹

Зрозуміло, кераїтській цар не зумів вчасно розпізнати суперника в своєму васала і не розправився з ним, коли того проголосили ханом в 1182 р. Коли ж Ванхан почав прозрівати, було пізно. Можливо, він хотів закінчити свої дні в спокої і мирі, але його підштовхнув до розриву власний син, царевич Сенгум. Сенгум порадив батькові, Ванханен, підтримати Джамуху в боротьбі проти Чингісхана. Справа в тому, що у нього були близькі стосунки з Джамухой, який за його наполяганням знайшов притулок при кераїтском дворі після краху своїх надій на царство. Домовившись з Сенгумом, Джамуха розпалював недовіру Ванхана до Чингісхану, звинувачуючи останнього в зраді по відношенню до кераїтському вождю. Одночасно Алтан, закон ний спадкоємець древніх монгольських ханів, що не бажав, щоб царська влада потрапила в руки вискочки, також прибув до Ванханен і почав схиляти його до війни проти колишнього союзника.²

Стався остаточний розрив між Чингісханом і кераїтами. Це був поворотний момент в житті монгольського вождя. До сих пір він грав другу роль при Ванханен, хоча виконував її блискуче, а тепер він почав боротися з ним, претендуючи на головну роль.

За намовою Сенгума кераїти спробували розправитися з Чингісханом, вирішивши запросити його на зустріч нібито для примирення, потім вони

¹Китайская династийная история «Юань ши (Официальная история [династии] Юань)» // Золотая Орда в источниках / Переводы с китайского, составление и примечания Р. П. Храпачевского. – М.: ЦИВОИ, 2009. – Т. 3: Китайские и монгольские источники. С. 483.

² Рашид ад-Дин. Сборник летописей / Перевод с персидского Ю. П. Верховского, редакция профессора И. П. Петрушевского. – М., Л.: Издательство АН СССР, 1960. – Т. 2. С. 252.

організували б несподіваний напад, щоб захопити його зненацька. Два офіцера підслухали, як кераїтський генерал розповідав домочадцям про змову, і попередили Чингісхана. (Згодом він призначив їх «Тарханов» з правом мати охоронців.) Чингісхан негайно вжив необхідних заходів. Спочатку він відступив в район Маоундура, де залишив невеликий сторожовий пост, а на наступний день пішов далі в гори, ближче до витoku Халагун-Ола. Незважаючи на те що розвідники попередили його про наближення ворога, Чингісхану належало зіграти найважчу партію за свою кар'єру.

Бій було важким. Соратник Чингісхана, старий Хуїлдара, ватажок клану Уруд, проявив чудеса хоробрості, і не він один. Проте, з огляду на чисельну перевагу кераїтів, Чингісхан вночі залишив поле битви. Його третій син, Огодай, і два найвідданіших офіцера, Боорчу і Борокул, не встигли піти. Коли вони знову з'єдналися, Борокул, верхи на коні, тримав на руках Огодая, пораненого стрілою в живіт. Як свідчить «Таємне сказання», побачивши цю картину, «залізний король» заплакав.¹ Отже, Чингісхан відступив ближче до гирла Халагун-ола, де жили унгірати – плем'я, з якого вийшла дружина Чингісхана. Він звернувся до них і отримав згоду підтримати його.

Чингісхан направив Ванханен послання, в якому він намагався зачепити серце свого колишнього сюзерена, згадуючи роки дружби та свою відданість. За його словами, він хотів тільки одного - знову заслужити його милість (а Сенгум коментував це так: приспати пильність Ванхана). Він називав Ванхана своїм батьком, «хан-ичиги», і підкреслював, що завжди виконував обов'язки васала. Він також нагадував Алтану, що якщо він, Чингісхан, і погодився на ханство, то тільки тому, що і Алтан і інші спадкоємці старшої гілки відмовилися від цього. Під лірико-епічної формою переходився юридичний аргумент, що підтверджує чесність автора як людини і як союзника і його вірність старому сюзерену.

¹Монгольский обыденный изборник // Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. ЮАНЬ ЧАО БИ ШИ / Перевод С. А. Козина. м М.-Л.: Издательство АН СССР, 1941. – Т. I. С. 444.

З політичної точки зору Ванхан, який занадто пізно розгледів в колишньому васала сильну особистість, зробив помилку, підтримавши перші кроки Чингісхана. Але, розірвавши їх союз і зрадницьки атакував Чингісхана, він надав йому повне право діяти точно так же. І в цій грі старий кераїтський цар, який перебував під впливом свого оточення, а також під загрозою бунту власного сина Сенгума (якщо він не піде з ним до кінця), не міг змагатися з Чингісханом.

Для Чингісхана це був важкий період. Перед обличчям чисельної переваги противника він був змушений відступити далеко на північ, до кордону Монголії, до Забайкалля. Він пішов з жменькою прихильників до витоку річки Тура південніше Чити, і їм довелося пити брудну воду з невеликого озера під назвою Балджуна. Там він провів літо 1203 р. Люди, ділили з ним тяготи вигнання, балджунійці, згодом були щедро винагороджені.

Тим часом коаліція, створена проти Чингісхана, знову розвалилася, тому що складали її кочівники вважали себе пов'язаними тільки «сезонними» військовими пактами. За повідомленням Рашид-ад-Діна, деякі з монгольських вождів, які з ненависті до Чингісхану примкнули до Ванханен - Даарітай, Хучар, Алтан, Джамуха, - влаштували змову з метою знищення кераїтського царя. Ванхана вчасно попередили, і він прийняв суворі заходи, а змовники втекли. Джамуха, Хучар і Алтан пішли до найманим, а Даарітай пішов на поклін до Чингісхана.¹

У зв'язку з цим положення Чингісхана значно покращився, коли восени 1203 року він вирушив у напрямку Онона, щоб перехопити ініціативу. Він доручив Казара, чия сім'я перебувала в руках кераїтов, приспати пильність Ванхана брехливими обіцянками. В результаті Ванхан вступив в мирні переговори і послав Чингісхану бичачий ріг, наповнений кров'ю, в знак

¹ Любимов Ю.В. Государство в истории общества (к проблеме критериев государственности) / Ю.В. Любимов. 2-е изд. – М.: ИВ РАН, 2000. С. 56.

довіри. У той же час Чингісхан після прихованого маршу напав на кераїтську армію і розсіяв її.

Ця битва, яка, згідно з «Сокровенного переказом», сталася біля гори Джеджеер, між витоками Толи і Керулена, ознаменувала остаточний тріумф Чингісхана. Ванхан і його син Сенгум бігли на захід. Прибувши в країну найманов, Ванхан був убитий - судячи з усього, помилково.

Сенгум перетнув Гобі, деякий час займаючись розбоєм на кордонах царства Сі-Хья. В районі Хотана вождь племені калач схопив і вбив Сенгума.¹

Шлях до гегемонії в монгольському степу для Чингісхана тепер був відкритий. Значення цієї події важко переоцінити - підручний хан одного з найбільших протодержав в монгольських степах різко поміняв там всю політичну ситуацію за якісь рік-два. Приєднавши до себе володіння Ванхана, Чингісхан тепер став врівень з усіма його монгольськими племенами - найманами і їх союзниками. Не дивно, що події по розгрому кераїтів потрясли сучасників. Аж до XVII ст. зберігалися у нащадків монгольських завойовників Сибіру епічні перекази про них.²

Так закінчило своє існування найсильніше і древнє християнське ханство Центральної Азії, пав жертвою язичників. На підставі джерел можна зробити висновок, що самі монголи не надавали значення різниці у вірі. І з цієї точки зору вельми важливо, що того ж думки дотримувалися самі кераїти.

Кераїти підкорилися Чингісхану і з того часу вірно служили йому. Однак обережний Чингісхан розподілив «кераїтські елементи» за різними монгольським кланам.³

Різка зміна політичної ситуації не залишилося непоміченим для глави найманів Танення-хана, який ясно висловив суть справи: «Кажуть, що в цих межах з'явився новий государ. Ми твердо знаємо, що призначено бути

¹ Монгольский обыденный изборник // Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. ЮАНЬ ЧАО БИ ШИ / Перевод С. А. Козина. м М.-Л.: Издательство АН СССР, 1941. – Т. I. С. 311.

² Вернадский Г. В. Монголы и Русь = The Mongols and Russia / Пер с англ. Е. П. Беренштейна, Б. Л. Губмана, О. В. Строгановой. – Тверь, М.: ЛЕАН, АГРАФ, 1997. С. 215.

³ История Золотой Орды. Сборник материалов / сост. В. Г. Вовина, А. А. Кожанов, Т. В. Никулина. – СПб.: Европейский Дом, 2003. С. 73.

сонцю і місяці удвох, але як бути на землі двом володарям в одному володінні?». ¹ У цьому з ним був солідарний і Джамуха, який зробив останню ставку в своїй грі, приєднавшись до найманської коаліції проти Чингісхана. Кераїти і монголи мали спільні традиції, на відміну від найманів, тому війна між ними повинна розглядатися як міжплеменна.

У 1206 - 1209 роках Чингісхан почав серію походів проти держави Сі Ся, розташованого на захід від чжурчженської Цзінь. Виявилося, цзіньській імператор наказав викупити всіх рабів в Імперії тангутів і відправити їх додому, щоб посилити армію Сі Ся. Після серії поразок, тангути просили виплатити спілкуватися їм компенсацію від чжурчженів, але вони відмовилися, аргументуючи це тим, що так багато допомагали Сі Ся. Це привело тангутів до угод з монголами. Таким чином був підписаний Тангутського-монгольський договір 1210 року. ² Тангутський імператор визнавав свою залежність від монголів, обіцяючи «бути правою рукою Чингісхана». Головна суть договору полягала в величезній військовій допомогі з боку тангусів. І без того велика і могутня монгольська армія знову посилювалася величезною кількістю нових воїнів. Тангутська Принцеса Чача була віддана в дружини Чингісхана. Це ще більше зміцнило союз монголів і тангусов.

У 1207 році старшого сина Чингісхана - Джучі було відправлено з експедиційним корпусом на північно-західному кордоні Монголії, щоб перемогти «лісові народи». В результаті походів Джучі під владою Чингісхана виявився ряд народів Південного Сибіру.

У 1208 році помер імператор династії Цзінь. Новий імператор був проголошений земної Юнцзі. Він був посаджений на трон в обхід правил спадкування, який створив конфліктну ситуацію в керівництві імперії. Чингісхан, як і раніше формально залишався васалом Цзіньської імперії. Він

¹Монгольский обыденный изборник // Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. ЮАНЬ ЧАО БИ ШИ / Перевод С. А. Козина. м М.-Л.: Издательство АН СССР, 1941. – Т. I. С. 222.

² Кычанов Е. И. Монголо-тангутские войны и гибель государства Си-Ся // Татаро-монголы в Азии и Европе: Сборник статей. – М.: Наука, 1977. С. 48.

відмовився кланятися при отриманні звістки про сходження на престол нового імператора, сказавши: «Я думаю, що імператор в середині рівнини, хто спостерігав в небі, але цей бездарний і боязкий, як такого кланятися!». Ряд вчених вважають, що слова Чингісхан були не випадковими. Новий цзіньській імператор спочатку хотів оголосити війну монголам, але не наважився зробити це. Те ж саме хотів зробити і Чингісхан, але прийшов до висновку, що краще спочатку підготувати війська, як сказано в «Юань-ши».

У 1211 році на сторону Чингісхана добровільно вступив ідікут уйгурів Барчук. На той момент уйгури вже давно були в стані війни з тангутами і страждали від кара-киданів, які воювали з Чингісханом. В результаті, під контролем монголів без війни опинився стратегічно важливий регіон, а також досить значна армія союзників. У тому ж році Чингісхану добровільно здався тюрки, карлуки, що жили вздовж річок або на березі озера Балхаш.

У 1204 - 1209 роках Цзінь був в стані війни з Південною Сун. Воювати китайці були послані на землю, Цзунао. Найбільш боєздатні війська чжурчженів були на півдні, що полегшило монголам військові дії на північних територіях з Цзінь. На думку деяких експертів, чжурчжені були змушені відправити свої кращі війська на південь. Для перемоги і відкриття для себе важливий економічних регіонів Китаю¹.

Крім того, в 1204 році Південна Сун напала на Цзінь без оголошення війни, так що чжурчжени були змушені рахуватися з можливим вторгненням свого південного сусіда.

На 1206 рік згідно «Сокровенного переказом монголів» змін досягла військово-адміністративна система.² Згідно з новим положенням кожна військово-адміністративна одиниця повинна виставити не менше тисячі воїнів. Подібні перетворення і допомогли Чингісхана досягти такого злагодженого бойового війська серед кочових народів.

¹ Кычанов Е. И. Монголо-тангутские войны и гибель государства Си-Ся // Татаро-монголы в Азии и Европе: Сборник статей. – М.: Наука, 1977. С. 49.

² Монгольский обыденный изборонок // Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. ЮАНЬ ЧАО БИ ШИ / Перевод С. А. Козина. м М.-Л.: Издательство АН СССР, 1941. – Т. I. С. 206.

3.2. Успішні компанії монголів та підкорення імперії Цзінь

Після завоювання «лісових народів», які могли б поставити десятки тисяч солдатів, було покладено початок зовнішньої експансії.¹ Вони могли виставити не менше 130 тисячі солдатів регулярної армії, 10 тисяч чоловік в гвардії, і приблизно така ж сума надавалася у вигляді старших синів в кожній сімейній наметі. Крім того, на боці Чингісхана воювали союзники, карлуки, різні кочівники монгольської національності, в окремому випадку уйгури і інші. Загальна кількість солдатів союзників невідома.

За оцінками монгольського історика Чулун Далая в той час в Монголії жило 2 мільйони людей. Сім'я, що складалася з 5 чоловік, могла надати одного солдата. Виходячи з цього він зробив висновок, що вся степ може поставити до 400 тисячі солдатів. Не варто забувати, що воїн вважався вершником в повному озброєнні. Слуги, зброєносці і інші солдати не вважалися, але при необхідності брали участь в боях зі зброєю в руках. Під час війни з Цзінь точної інформації про кількість цих військ немає.

Армія Імперії Цзінь була багатонаціональною. Вона складалася з киданів і китайців, а також частини військ, складених з підкорених народів. Для більшості подібних народів воювати за Цзінь було більше примусовим заходом, а тому такі воїни часто здавалися, коли справи йшли погано. Через відсутність основних сил на таких найманих воїнів і була основна надія.

Збереглися документи про Армії Цзінь на 1161 рік: мобілізаційний резерв - 300 - 400 тисяч чоловік, резерв киданів, китайців і Бохай частин - 700 000 чоловік, війська чжурчженів, включаючи регулярні частини - 25 200 осіб, «народна» армія - 40 000 людей.

На 1211 рік подібних даних не збереглося, але, згідно з даними «Цзінь ши», в 1216 році в цзіньській армії «між усіма воєначальниками розподілено не менше мільйона солдатів». Відомо також, що в кінці XII століття

¹ Владимирцов Б.Я. Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм / Б.Я. Владимирцов. – Л.: Изд-во АН СССР, 1934. С. 72.

чисельність регулярних частин зросла - в них було близько 173 тисяч чоловік, з яких 116 200 було розподілено в гарнізонах.

На кордонах цзіньци тримали як військові поселення з відслужили солдатів регулярних частин, так і прикордонні загони, сформовані з нечжурчженьських народів. Всі війська отримували гарне постачання, яке складалося з грошей, рису, вати, землі і т. Д. Виняток становили лише війська племен сі, яким постачання не належало, але і як такої регулярної служби вони не несли.¹

Регулярні і резервні війська мали свою специфіку. У кожного воїна був зброєносець – «Аліши». Він не зважав воїном, але брав участь в боях. Забезпечення на нього не потрібно було, всі турботи і постачання для Аліши покладалися на воїна.

Цзіньська армія поділялася на піхоту і кінноту. Піхотні з'єднання мали багато частин, набраних з китайців, бохайців і корейців, а кіннота була в основному чжурчженьська і киданська, становила кістяк регулярної армії. До того ж чжурчженьського армія мала у своєму розпорядженні артилерією. За своїми бойовими якостями і кількості воїнів цзіньська армія була найсильнішою не лише в регіоні, а й в світі.²

Монгольський похід на Цзінь почався в березні 1211 року. Чингісхан особисто очолив навала майже стотисячної армії монголів. Перед виступом в похід, в лютому 1211 року він зробив збір сил на річці Керулен, де до нього приєдналися нещодавно придбані союзники - карлуки і уйгури. З Керулена вони виступили до озера Далай-Нур. Від Далай-Нура основна частина війська під командуванням Чингісхана пішла на південний захід, до кордонів сучасної провінції Шаньсі, в загальному напрямку на Західну столицю Цзінь, провідниками були онгутов (чий вождь - Алахуш-дігітхурі - порвав з

¹ Базаров Б.В. Кочевые цивилизации Центральной Азии: общественный потенциал истории / Б.В. Базаров // Монгольская империя и кочевой мир. — Улан-Удэ, 2005. С. 25.

² Китайская династийная история «Юань ши (Официальная история [династии] Юань)» // Золотая Орда в источниках / Переводы с китайского, составление и примечания Р. П. Храпачевского. — М.: ЦИВОИ, 2009. — Т. 3: Китайские и монгольские источники. С. 166.

васалітету Цзінь і перейшов на сторону Чингісхана). Інша частина війська під командуванням Джебе вирушила на південний схід - до Східної столиці Цзінь.

На півночі від цзінського кордону знаходилося місто під назвою Фучжоу. Саме це місто було першим зайнято Чингісханом. Проти Чингісхана виступив цзінський полководець Дін Се. Біля міста Фучжоу, коло хребта Ехулін відбулася перша велика польова битва армії Чингісхана проти прикордонних частин. Битва закінчилася абсолютним фіаском Цзінь. Таким чином великі прикордонні округи уздовж Великої стіни було захоплено. Серед них і два найбільші подібні округи – Дашуйло і Фенлі. Це були стратегічно важливі для монголів пункти. Завдяки цим успіхам монголам вдалося поповнити продовольство завдяки місцевим пасовищам. Крім цього монголам вдалося дочекатися корпусу Джебе, який повернувся з облоги фортеці Ушапу, яке весь цей час залишалась неприступною. Основною причиною поразок з боку Цзінь була недооцінка загрози з боку монголів. Цзінські імператори звикли до подібних набігів з центральної Азії, тож вважали цей набіг черговим звичним набігом кочівників. Крім цього, така кількість монголів була також шоком для Цзінь.¹

Після повернення Джебе монголи швидко та неочікувано увірвалися до Східної столиці, але місцевій гвардії вдалося відбити атаку. Основного удару вони завдали по околицях міста. Було розграблено територію навколо і відійшли на певну відстань назад. Це сигналізувало чжурчням про закінчення монгольської навали, але це була частина монгольського плану. Завдяки раптовій контратці Джебе вдалося повернутися до міста і пограбувати його. З новими трофеями Джебе повернувся до Чингісхана, який на тот момент перебував під Фучжоу. Рейд Джебе дестабілізував війська цзіньців, вони були розділені без можливості повернутися до Східної столиці. Частина цзінських військ відступила до киданів з потребою у допомозі. Але, вже 1211 року киданін Елюй Люге не тільки не пішов на зустріч з Цзінь, але й заключив союз

¹ Далай Ч. Монголия в XIII—XIV веках / Отв. редактор Б. П. Гуревич. – М.: Наука, 1983. С. 142.

з монголами проти Цзінь у 1212 році. Елюй Люге був колишнім губернатором Луньані.

У серпні 1211 року залишалась ще одна не підкорина монголами важлива стратегічна частина. Це фортеця Ушапу. Штурм фортеці тривав довгий період, але вона вистояла. Після уходу військ Джебе до Східної столиці фортеця Ушапу отримала певний час перевести подиз та поповнити запаси їжі та води. Важливість фортеці була в тому, що зайнявши її можна біло би проникнути у глиб Великої китайської стіни. На другий раз війська Джебе поповнилася великою кількістю людей, що перебували в округах Дашуйло і Фенлі. Через неуклоплектованість військ Цзінь, їх вже не потрібно було захищати великими силами. Отже, поповнивши війська Джебе відносно, перших спроб, легко взяв і фортецю Ушапу і укріплений табір Уюєін. Завдяки цим перемогам монголам відкрився шлях на заставу Байденчен, через яку відкривався шлях до Великої китайської стіни. В цей пролом пішла монгольська армія. Вона розділилася на декілька окремих корпусів і розпочала рух по різних напрямкам.¹

Завдяки володінню Байденченом Східна столиця Цзінь опинилася у безвихідному положенні. Швидкі монгольські атаки з усіх напрямків не залишили місту жодних шансів і достатньо швидко монголи оволоділи Східною столицею. Цзіньський військовий комендант Ваньянь Чен, боючись монгольської кари вирішив тікати з міста у глиб імперії до міста Сюаньдефу, але частина монгольських військ кинулася наздоганяти його і врешті решт Ваньянь Чен потрапив до монгольського полону. Про це свідчать джерела китайської літератури того часу², описуючи монголів, як тих, для кого перемоги було замало. Всі високопоставлені особистості потрапляли під кару зі сторони монголів.

¹ Жан-Поль Ру. История империи монголов = History of Mongol Empire / Пер с фр. З. З. Сажиновой. науч. ред. П. Б. Коновалов, С.Ш. Чагдуров. – Улан-Удэ: Изд-во Бурятского госуниверситета, 2006. С. 201.

² Китайская династийная история «Юань ши (Официальная история [династии] Юань)» // Золотая Орда в источниках / Переводы с китайского, составление и примечания Р. П. Храпачевского. – М.: ЦИВОИ, 2009. – Т. 3: Китайские и монгольские источники. С. 215.

Зайнявши Східну столицю та розділивши імперію Цзінь монголи почали формувати так звані рейдові загони. Основні три загони були сформовані з дітей Чингісхана – Джучі, Угедея та Чагатая. Метою цих загонів було розорення округів на південному заході вздовж Великого китайського муру. Найбільш повністю, згідно китайським джерелам, було розорено округи Юньней, Дуншен та Ушо.¹

Така ситуація змушувала рішучих дій з боку Цзінь, у яких крім проблем на півночі були військові конфлікти і на півдні. Спершу чергову атаку кочівників сподівалися відбити малою кров'ю. Конфлікт на півдні поступово відійшов на другий план і велику кількість військ Цзінь перекинули з півдня для протидії монголам. Для Цзінь було дуже важливо повернути собі Східну столицю та допомогли містам півночі, які залишилися сам на сам проти монгольської навали. Ситуацію усугубило ще і смерть видатного генерала Вань Цзунхао. Його описували, як сильного полководця, який добре проявив себе в боях проти китайців з півдня. Так само успішно він порався з частими набігами кочівників. За китайськими джерелами вважається, що полководець був отруєний. В імператорському дворі після своїх визначних перемог Вань Цзунхао вважався, як відома і успішна людина. А з успіхами росла кількість незадоволених при дворі. Зростав поступово і його вплив на владу в цілому. Вважається, що Вань Цзунхао було отруєно.²

Разом з комендантом Ваньянь Ченом монголи оволоділи містом Сюаньдефом, а через деякий час і містом Десінфом. Ці пункти стали опорними для монгольської армії. Оволодівши ними вони могли не звертати увагу на свої тили і рухатися далі до застави Цзюйюнгуань. Цзюйюнгуань був останнім опорним пунктом, який прикривав Серединну столицю. Взяти його так само легко, як міста названні вище монголам не вдалось, а тому загони під командування Джебе мусули відступити. Відступ відбувся у Сюаньдефуську

¹Рашид ад-Дин. Сборник летописей / Перевод с персидского О. И. Смирновой, редакция профессора А. А. Семёнова. – М., Л.: Издательство АН СССР, 1952. – Т. 1, кн. 2. С. 142.

² Рашид ад-Дин. Сборник летописей / Перевод с персидского Ю. П. Верховского, редакция профессора И. П. Петрушевского. – М., Л.: Издательство АН СССР, 1960. – Т. 2. С. 57.

долину. Саме у цій долині стався другий польовий бій між монголами та чжурчженьською армією. Польові бої і до цього періоду часто закінчувалися на користь кочівників, сили яких були значно менш могутніми, ніж в цей період. У чжурчженів перед очима стояла перша польова битва, яка закінчилася повним фіаском Цзінь. Але в цей раз битва закінчилась справжнім побоїщем. Майже всі сили чжурчженів були вщент розбиті монголами. Ідея контрнаступу та відвоювання Сюаньдефа провалилось повністю. Крім того така поразка дала можливість монголам ідти до Серединною столиці майже без перешкод. Такі військові втрати стали переломним моментом всієї компанії проти монголів. Таким чином північні землі Цзінь залишились майже повністю беззахисними.¹

Після нищівної поразки застава Цзюйюгуань була захоплена без бою. Дорога на Серединную столицю була повністю відкритою і місто готувалося до облави. Війська Чингісхана стрімко дійшли до столиці на своєму шляху грабуючи і знищуючи інші маленькі міста. Для цього Чингісхан виділив декілька окремих загонів, а основні сили спрямував на Серединну столицю. Поповнивши свої запаси протягом вересня – жовтня 1211 року Чингісхан сконцентрував всі війська на захопленні Серединної столиці. Але повністю підкорити місто так і не вдалося. Перед початком зими облава закінчилася. Монголи відступили на північ і у Цзінь з'явився такий важливий час для реорганізації війська та утримання Серединної столиці під своєю владою. Свою зимову кочівку монголи провели у прикордонних з Цзінь округах. Ще ніколи під час зимової кочівки монголи не перебували так близько біля Цзінь.

Новина про розгромні перемоги монголів швидко розвіялася на теренах всього північного Китаю. Довгий час більшість народів відчувала страх перед військовим потенціалом чжурчженів. Через те у Чингісхана почали з'являтися нові союзники. Армія, яка і до цього була досить могутньою почала розти ще більше. Військові командири цзінських прикордонних частин почали активно

¹«Краткие сведения о чёрных татарах» Пэн Да-я и Сюй Тина / Пер. Р.П. Храпачевский / "Золотая Орда в источниках. Том третий. Китайские и монгольские источники", М., 2009. С. 300.

доєднуватися до Чингісхана. Політика Цзінь не влаштовувала багатьох китайців, які проживали на півночі. А коли вони на собі відчули могутність монголів, то почали активно до них долучатися. Іншим важливим союзником, на якого розраховував сам Чингісхан плануючи атакувати чжурчженів був Елюй Люге. Він був представником киданів, які і до цього протистояли Цзінь. В 1211 році Елюй Люге проголошує створення незалежної від Цзінь нової держави на північному сході. Назву вона отримала киданська держава Ляо на чолі з Елюй Люге. Вони стали діяти в союзі з військами темника Алчи-нойна.¹

Весною 1212 року військові походи знов поновилися. За час зими Цзінь вдалося покращити свої позиції. Їм вдалося повернути міста Сюандеф та Десінф, що заблокувало монголам прохід до Серединної столиці, також відомою, як місто Чжунду. Метою Чингісхана було захоплення Західної столиці Цзінь. Таким чином Цзінь знаходився б в оточені з усіх фронтів, тож при вдалій обороні Західної столиці, а саме міста Датун, хід воєнних подій міг би перейти на бік чжурчженів.

Нові військові бойові дії розпочалися з другого розорення Фучжоу. Після цього монголам вдалось увійти до середини Великого китайського муру і оволодіти Сюаньдефом в другий раз. А ось Десінф вдруге монголам взяти не вдалось, через це монгольська армія змушена була розділитися на дві групи. Першу групу сформували війська, які належали Толую і Чугу-гургену. Їх завданням було тримати Десінф в облозі, а також не давати можливість Десінфу контактувати з навколишніми містами. Подібні маленькі містечка було повністю розорені, деякі після першого захвату Десінфа під час зими чжурчженам вдалось відновити, але їх було розорено повторно. Друга частина монгольських військ залишилась під керівництвом Чингісхана. Їх завдання було оволодіти Західною столицею.²

¹ Свистунова Н. П. Гибель Южносунского государства // Татаро-монголы в Азии и Европе: Сборник статей. – М.: Наука, 1977. С. 300.

² Уолкер С. С. Чингиз-хан / С.С. Уолкер; пер. с англ. А. И. Глебова-Богомолова. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. С. 207.

Для Цзінь було дуже важливим не віддати цей стратегічний пункт монголам. Тут ми натикаємося на недооцінку суперника вже з монгольської сторони. Справа в тому, що при всій своїй кількості вважається, що монголам вдалося би захопити Західну столицю. Але, залишивши частину військ коло Десінфа, інша частина військ неочікувано зіштовхнулася з серйозним опором з боку Цзінь. Спочатку війська під командуванням Аотунь-сяна були розбиті, але далеко не так легко, як було, наприклад, під час другого польового бою, коли Цзінь не протипоставили нічого монголам. Перемігши Аотунь-сяна Чингісхан прямував до Західної столиці. В серпні 1212 року розпочалася класична монгольська облава міста. Але в ході цієї облави одна з стріл потрапила у Чингісхана. Облаву вирішено було зняти, а монголам довелося відступити.¹

Компанія 1212 року можна вважати, що закінчилася накопиченням чжурчженів. З відходом монголів їм все таки вдалося повернутися до своїх фортець, але військової дії з боку Толуя та Чугу-гургена всі ці фортеці фактично знищили і вони вже не несли у собі такої цінності.

Все таки військові події для чжурчженів можна рахувати вдалими, анайголовніше це час, який їм вдалося виграти після чисельних монгольських навал 1211 року. Цей час в імператорському дворі витрачався на план по реорганізації війська та відкриття нових способів ведення бою проти монголів. Польові бої закінчилися тим, що Цзіньська імперія ледь не втратила всі свої військові сили. Воювати з такою могутньою монгольською армією на відкритих місцевостях дорівнювало поразці. Тож завданням для цзиньських імператорів було побудувати нову систему фортець для затримки монголів.²

Сильна артилерія чжурчженів залишалася при них. В той час артилерія чжурчженів, можливо, була найсильнішою у світі. Артилерія ефективна саме при обороні. Але довго захищатися без допомоги інших міст неможливо. В

¹ «Краткие сведения о чёрных татарах» Пэн Да-я и Сюй Тина. Проблемы востоковедения. пер. Линь Кюн-и и Н. Ц. Мункуева. 1960. № 5. С. 120 – 125.

² Уэзерфорд Дж. Чингисхан и рождение современного мира / Дж. Уэзерфорд; пер. с англ. Е. Лихтенштейна. – М.: АСТ, 2005. С. 133.

цьому і заключається перемога монголів, програвши бої за великі міста. Справа в тому, що маленькі міста були зруйновані загонами Толуя і Чугугургена. Монголи продовжували розорювати матеріальну базу чжурчженів та готуватися до нових походів, укріплюючи відносини з союзниками.¹

Пасивна тактика вже принесла чжурчженням результат, враховуючи відбудову фортець та ставку на артилерію вони не збиралися відходити від своєї тактики. Без раненого Чингісхана монголи не зважилися йти в атаку на великі міста. Завданням монголів було захопити та знищити якнайбільше міст. Таким чином було сформовано невеликі групи, які атакували по всьому північному регіону Цзинь. Регулярні військ, які було надіслано з боку Цзинь було легко розбито. Армія Цзинь просто нічого не могла зробити проти швидких нападів та постійних переміщень з боку кочівників. Воєнні начальники нічого не робили у зміні ведення бою проти монголів. Це призвело до того, що на 1212 рік монголи проникли в усі землі Цзинь, які знаходилися на півночі від річки Хуанхе. Міста, в основному, здавалися без бою, або з символічними спробами протистояння. Фактично всі розуміли, що допомоги з боку воєнних не буде. Така пасивність з боку імператорського двору призвела до захоплення монголами понад 90 різноманітних міст на півночі. Населення вже не готово було йти на боці Цзинь проти монголів через те, що ніхто не прийшов їм на допомогу.²

Не менших проблем за монголів для Цзинь спричинили події на північному сході імперії. Заручившись підтримкою з боку Чингісхана та дивлячись на події та військові провали Цзинь проти монголів Елюй Люге проголосив свою державу Ляо та започаткував еру свого правління. Розуміючи, що більшість військ буде сконцентрована на боротьбі з монголами у киданів з'явилась реальна нагода проголосити власну незалежність. Звісно, така ідея негативно сприйнялася в імператорському дворі. Для придушення

¹ Китайская династийная история «Юань ши (Официальная история [династии] Юань)» // Золотая Орда в источниках / Переводы с китайского, составление и примечания Р. П. Храпачевского. – М.: ЦИВОИ, 2009. – Т. 3: Китайские и монгольские источники. С.65 -68.

² Горелик М. В. Армии монголо-татар X-XIV веков: воинское искусство, снаряжение, оружие / М. В. Горелик. – М.: ООО Восточный горизонт, 2002. С. 66.

сепаратистського виступу Цзінь відправило на північний схід армію під командуванням Ваньянь Хуша, але його наступ було відбито киданьськими військами і загонами Алчи-нойона. Після цього Алчи-нойон був відкликаний до Чингісхана, а частина монголів під командуванням Кетеге залишилася «допомагати Люге розставляти війська в його землях».

Влітку 1213 року західні кордони Цзінь атакували тангути з держави Сі Ся. В Ганьсу вони взяли міста Цін'ян і Баоань, а в листопаді напали на Хуйчжоу, але були відбиті цзіньським полководцем Туке Таньчо, після чого повернули на південь і атакували Чжаныцзін. Дії тангутів і киданів відвернули частину чжурчженських сил і підготували головний удар, що наноситься монголами.¹

Удар монголами наносився у серпні 1213 року. На цей раз було зібрано найкращі монгольські бойові сили. Чингісхан повернувся після поранення стрілою, під час штурму Західної столиці Цзінь. Тож у бойовій готовності монголи вирушили вже відомим шляхом через місто Сюаньдеф. Сюандеф під час відступу 1212 року вдалось втримати під владою монголів, а ось Десінф знову перейшов до рук чжурчженів. На цей раз Десінф було захоплено. Після знищення всіх міст поблизу Десінфу місто вже не могло так довго оборонятися без підтримки, тож відносно легко монголам вдалося їм заволодіти. Напрямок Чингісхан планував на захоплення фортеці Цзюйюйгуань, за яку вже до цього проводилися бої.

На цей раз важливою точкою перед атакою на фортецю стало місто Хуайлай. Основні військові сили чжурчженів були направлені під командуванням Чжуху Гаоці і губернатор провінції Ваньянь Цзин. Але так само, як і Десінф Хуайлай легко склав сили і цзіньські війська були вщент розбиті. Ті хто залишився живий відступили до фортеці Губейкоу.²

¹ Кычанов Е. И. Монголо-тангутские войны и гибель государства Си-Ся // Татаро-монголы в Азии и Европе: Сборник статей. – М.: Наука, 1977. С. 46 – 48.

² Рашид ад-Дин. Сборник летописей / Перевод А. К. Арендса. – М., Л.: Издательство АН СССР, 1946. – Т. 3. С. 321.

Таким чином дорога до фортеці Цзюйюйгуань була відкритою. Незважаючи на свої достатньо серйозні і могутні сили монголи все одно побоювалися чжурчженської артилерії. Тож брати фортецю прямим штурмом монголи не наважувалися. Чингісхан в черговий раз розділив військо. Частина війська сформувала обсерваційний корпус. На чолі корпусу стали Кетей і Боце. Зі своєю частиною війська Чингісхан пішов в обхід і вирушив у Чжолу. Його завданням було прорватися крізь ущелину Цзицзінкоу і завдати удару фортеці Цзюйюйгуань з тилу. На цьому напрямку на зустріч Чингісхану вирушили війська полководця Аотуаня. Аотуань разом з своїм військом був повністю знищений, через те, що зайняти вигідних положень йому не вдалося і цзінські війська опинилися в оточенні, де їх майже всіх і перебили. Перемога над Аотуанем відкрила Чингісхану шлях до фортеці Цзюйюйгуань і з'явилася можливість удару з тилу. Військові сили фортеці не очікували удару з цього напрямку, а отже в результаті фортеця відійшла до монголів. Вже з фортеці Чингісхан відправив на допомогу Кетею і Боце частину свого війська. Завданням для них було блокування та оточення Серединною столиці Цзінь, відомою під назвою Чжунду.¹

Поки цзінська армія гинула під Хуайлаєм і відчайдушно обороняла Цзюйюйгуань, у столиці плелися свої інтриги. Полководець Хушаху вбив цзінського імператора, і трон посів Фен-ван Ваньянь Сюнь.

На початку осені 1213 році Чингісхан знову провів реорганізацію армії та розділив її на три корпуси: центр, захід і схід. Туменами західного корпусу командували сини Чингісхана Джучі, Чагатай і Угедей, східного — брат Джочі-Хасар, а також Алчи-нойон, Чжурчедай і Боце, центром командував сам Чингісхан і служачий при ньому Толуй.²

Ці корпуси зайнялися пограбуванням всіх цзінських земель північніше Хуанхе (у той час вона текла по іншому руслу, і впадала в море південніше

¹ Баярсайхан Б. Монгол цааз бичиг. Б. Баярсайхан. Улаанбаатар, 2001. С. 26.

² Балданжапов П.Б. К вопросу изучения и публикации «Чаган тзукэ» «Белой истории» / П.Б. Балданжапов // Материалы и исследования по Монголии: тр. БИОН БФ СО АН СССР. – Улан-Удэ, 1974. – Вып. 23. С. 180.

провінції Шаньдун). Рейди цих корпусів тривали аж до квітня 1214 року, монголами було взято близько 100 міст. За відомостями «Юань ши» у всьому Хебеї тільки 11 великих міст unikли захоплення монголами, а «солдати так навантажилися шовками і речами, що навіть в'юки перев'язували шовковими стосами».¹ За цей час до монголів перейшли зі своїми військами чергові цзіньські перебіжчики — китаєць за національністю Ши Тяньер і киданець Сяо Боді, яких призначили темниками в корпусі Мухалі.

Таким чином Монгольська держава завдала важких втрат та атака по Цзінській імперії. В монголів з'явилася гарна нагода йти вперед та захопити місто Чжунду (Серединну столицю) і в такому випадку Цзінь перестане бути суперником для монголів. Розуміючи своє жалюгідне положення, а також силу монгольської армії єдиним варіантом була спроба домовитися про перемир'я. Імператорський двір поставив задачу досягнути миру будь-якою ціною. Нові бойові дії після виснажливих трьох років війни поставили би хрест на імперії. Про такий стан справ знали і монголи. Більшість з них зверталися до чингісхана з продовженням війни і захопленням Чжунду. Не зважаючи на такі прохання Чингісхан вирішив підти на зустріч Цзінь і укласти мир.

За китайськими джерелами умови встановлював сам хан. Умови були наступними: одержання в дружини цзіньської принцеси, і величезної данини у вигляді золота, шовку, 500 юнаків і дівчат, і 3 тисяч коней. Назад до Цзюйюйгуані Чингісхан повертався переможцем. Разом з ним до фортеці доїхав і цзіньський канцлер Ваньянь Фусинь, як знак покірності Цзінь Чингісхану. Події на півночі заворушили рух проти Цзінь на всій території Китаю. Вже кидані проголосили створення незалежної держави Ляо, в Ганьсу відбулися невдалі бойові зіткнення з тангусами і звичайно нищівні поразки від монголів сильно вдарили по могутності Цзіньської імперії. Ще до монгольської навали на південному кордоні відбувалися протистояння з Південною Сун.

¹ Китайская династийная история «Юань ши (Официальная история [династии] Юань)» // Золотая Орда в источниках / Переводы с китайского, составление и примечания Р. П. Храпачевского. – М.: ЦИВОИ, 2009. – Т. 3: Китайские и монгольские источники. С. 215 – 219.

Сун рідко коли сильно могли протистояти Цзінь, враховуючи їх чисельні війська та могутню артилерію, але укладення подібного миру на монгольських умовах дозволи Сун перейти у атаки та відновити нові набіги на прикордонні земні Цзінь.¹

Імперія Цзінь розколювалася на очах. Мир, який запропонував Чингісхан був негативно зустрінутий з боку військових частин Цзіньської імперії. Фактичним приводом для заколоту послужило те, що під час процедури перенесення новим цзіньським імператором столиці з Чжунду в Бянь у цих військ вирішили відібрати лати і коней. Заколот був організований військовими частинами, які склалися переважно з киданей. Основними організаторами заколоту стали Чжода Бішер та Чжалар. В цей час Цзінь намагалися стабілізувати ситуацію на півдні країни та зупинити рух Сун, які активно штурмували кордони імперії. Придушення заколоту доручили канцлеру Ваньянь Фусиню. У нього склалися відносно непогані стосунки з Чингісханом, адже саме він з боку Цзіньської імперії представив Чингісхана монголам, як тріумфатора. Тож чжурчжени сподівалося, що наява такої персони не змусить Чингісхана порушувати мирний договір і повстання вдасться відбити малою кров'ю.

Справа в тому, що Чингісхан не відміняв умов укладених з киданями ще до масштабних походів на Цзінь. В армії Чингісхана перебувала велика кількість киданей, які були охоплені ідеєю допомоги своїм товаришам проти Цзінь. В стані монголів кидані активно просилися вийти на допомогу своїм братам. Чингісхан не заперечив Шімо Мінгані відправитися на допомогу до киданів, але ще і допоміжним загоном виділив для нього військові частини, які належали Самухі. Подавити повстання чжурчженам не вдалося. В 1214 році Чжода разом із Шімо Мінганя розбили цзіньські частини канцлера Ваньянь Фусиня. Той змушений був відступити до міста Чжунду, яке все ще знаходилося під владою цзіньського двору. Місто було оточено. Монгольські

¹ Свистунова Н. П. Гибель Южносунского государства // Татаро-монголы в Азии и Европе: Сборник статей. – М.: Наука, 1977. С. 305.

загони разом із корпусами, складених з китайців почали блокаду міста змором. Навіть в такому стані, в якому перебували військові частини Цзінь, монголи не наважувалися штурмувати місто. Цзіньська артилерія все ще була доволі загрозливою.¹

Фактично Чингісхан не порушував умов договорів із Цзінь, але і не був проти бойових дій з боку своїх союзників. Крім киданей проти Цзінь розгорнули военні дії і тангути держави Сі Ся. Так само, як і південні Сун тангути не рідко докучали своїми набігами, але тепер у них з'явилася можливість перейти до цілеспрямованої війни проти Цзінь. Так само, як і киданей тангутів підтримував Чингісхан своїми збройними силами, але на папері не порушував монголо-цзіньське перемир'я. Свої загони Чингісхан відправив на допомогу тангутам у 1214 році. Корпус на чолі з Мухалі, одним з головних прибічників Чингісхана, вирушив в Ляодун. Після цього Цзінь втратила чергову територію.²

З іншої сторони війська киданей під керівництвом Елюй Люге активно штурмували Східну столицю. Врешті решт военні походи закінчилися перемогами киданей та оволодінням Східної столиці, а також важливими містами навколо. В тому числі було зайнято і стратегічне місто Сяньпін. Крім того, що від Цзінь відпадали території, неважаючи на мир з монголами ситуацію усугубляло і те, що чжурчжени, які мешкали на півночі масово доєднувалися до монголів. Так, наприклад, Чжанцін в Цзіньчжоу оголосив себе Лінхай-ваном і таким чином перейшов на сторону монголів, повідомивши них відправивши свого посла.³

Таким чином Лінхай-ван розпочав нову тенденцію переходу високопоставлених осіб на бік монголів. Так, протягом зими 1214-1215 років цзіньські воєначальники та губернатори поповнили ряди монголів. Разом із

¹ Кычанов Е. И. Монголо-тангутские войны и гибель государства Си-Ся // Татаро-монголы в Азии и Европе: Сборник статей. – М.: Наука, 1977. С. 125 – 128.

² Пашуто В. Т. Монгольский поход вглубь Европы // Татаро-монголы в Азии и Европе: Сборник статей. – М.: Наука, 1977. С. 220.

³ Hung William. "The Transmission of the Book Known as "The Secret History of the Mongols", Harvard Journal of Asiatic Studies, Vol. 14, No. 3/4 (Dec 1951), P. 220.

ними до монголів приєдналися нові землі та військові ресурси. Фактично не проводячи бойових дій монголам вдалося настільки залякати весь північний Цзінь, що всі були готови поповнити їх ряди, аби не воювати проти. Всі розуміли, що подібне перемир'я нічого не означає і з часом почнуться нові наступи з боку монголів.¹

Березень 1215 року підсумував кінець для північної частини Цзінь. Мухалі вдалося взяти Північну столицю і монголи тепер володіли всією північною територією. На імператорський двір місцеві воєначальники не звертали увагу. Майже всі вони підкорилися та визнали владу за монголами, але при цьому залишалися з своїми маєтками. Таким чином на півночі Китаю розпочався цілий ряд феодалних війн в яких брали участь цзінські воєначальники. Чжурчжени направляли на північ різноманітні каральні загони, але вони легко розбивалися, як феодалами, так і монголами. На півночі утворилася на території Ляоси і Ляодуна ряд маріонеточних держав. Монголи були не проти феодалних протистоянь. Інколи вони займали ту чи іншу сторону і приймали участь у бойових діях. Підсумком стало те, що вся північно-східна частина Цзінь вже не була підконтрольна чжурчженами, а каральні операції ні до чого не призводили.²

У квітні 1215 року бойові дії проти Цзінь продовжили війська Шімо Мінганя і Тая Бао. Їх ціллю було захопити Серединну столицю, місто Чжунду. Це їм вдалося. Війська канцлера Ваньянь Фусина не змогли протидіяти та захищатися проти могутньої армії складеної з киданей та монголів. Ваньянь Фусинь вчасно не опкинув місто і щоб не здаватися у полон покінчив із собою. Місто було повністю розграблено, а всі цінності було привезено до великого хана. За монгольськими джерелами багатства Чжунду не мали меж. Описом цінностей займався суддя улусу Шігі-Хутуху і Архан-Хасар. Саме завдяки їх

¹ Горелик М. В. Армии монголо-татар X-XIV веков: воинское искусство, снаряжение, оружие / М. В. Горелик. – М.: ООО Восточный горизонт, 2002. С. 12.

² Джиованни дель Плано Карпини. История монгалов, именуемых нами татарами // Джиованни дель Плано Карпини. История Монгалов. / Перевод А. И. Малеина. – М.: Государственное издательство географической литературы, 1957. С. 389.

описам ми можемо встановити ту кількість цінностей, яка невовзі прибула до рук Чингісхана.¹

У країні вирували повстання китайського населення. Армії «червоних курток», «чорного прапора», «червоних пов'язок», «8 ієрогліфів» та інші діяли скрізь. Деякі з цих армій налічували до ста тисяч чоловік. В одному з боїв з повстанцями чжурчжені втратили 30 тисяч солдатів тільки убитими.

У 1215 році проти імперії повстав чжурчженьський воєначальник Пусянь Ваньну, у розпорядженні якого було 300 тисяч воїнів. Його заколот відіграв важливу роль у війні чжурчженів з монголами. Пусянь Ваньну створив свою державу — Так Чжень (Велике Чжень), надалі перейменоване в Дун Ся (Східне Ся). З часом Пусянь Ваньну перейшов на бік монголів і воював проти імперії Цзінь.

Чингісхан в цей час не вів активних бойових дій. Цзінь розпадався сам собою. Внутрішні протести та незгоди поступово руйнували імперію з середини. По суті, називати Цзінь імперією вже не мало сенсу. Весь 1215 рік великий хан був у Середній Монголії. В цей час союзники підкорювали нові міста. Тільки за 1215 рік монголи оволоділи 862 цзінським містом, не ведучи при цьому активних бойових дій. Таку статистику наводить «Юань ши», китайське джерело. Крім переміг союзників на бік монголів переходило все більше воєначальників. Армія зростала кожен день.

В такий ситуації Цзінь були згодні підписати новий мир. Хоч стара угода продовжувала діяти і фактично своїх умов Чингісхан не порушував, але допомагав союзникам у боротьбі з Цзінь. В цей раз мирну угоду запропонував сам Чингісхан. Звісно, подібна мирна угода була направлена на ще більшій концентрації влади у монголів. імператору Цзінь було запропоновано відмовитися від імператорського титулу, стати Хенаньським ваном (васалом монголів) і віддати всі землі на північ Хуанхе. Відмова імператора означало продовження війни. Тепер, монголи почали збирати нову армію і готуватися

¹ Крадин Н. Н., Скрынникова Т. Д. Империя Чингисхана. – М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2006. С. 101.

до нових бойових походів. Цзінь не вдавалося поратися і з союзними державами монголів, а тепер потрібні були рішучі дії з боку імператора для того, щоб зупинити їх. Монголи в свою чергу заручилися підтримкою з боку союзних народів і почали підготовку до війни.¹

Чингісхан почав підготовку до війни у незвичному до цього форматі. Раніше він збирав всі монгольські війська для того, щоб виконувати швидкі набіги на Цзінь. Проаналізувавши події 1215 року, коли монголи самостійно майже не вступали у військові сутички з Цзінь, а основні військові сили склалися із союзників у вигляді киданів та китайців, захоплення півночі та південного сходу проходило досить успішно. Завданням Чингісхана було відійти від тактики малочисельних набігів і сконцентрувати увагу на союзниках. Чингісхан почав розробляти план походу на захід, у Середню Азію, а через це Чингісхану потрібно було економно розпорядитися своїми бойовими силами і не використовувати їх на території Цзінь.

До цього тактика зводилася до набігів та розграбування міст, а потім монголи їх покидали і залишали чжурчженам. Ті, в свою чергу, зміцнювали міста та відновлювали їх. Таким чином витрачаючи свої сили монголи і не отримували значної переваги. Завданням було створити постійні гарнізони у захоплених містах та залишити в них своїх союзників, які б залишали важливі пункти від чжурчженів.²

В цей час на півночі продовжувалися феодальні війни чжурчженських намісників, які перейшли на бік монголів, між собою. Політика монголів вимагала певних нових форм державного будівництва, які влаштовували б цих феодалів. Нові гарнізони було сформовано з китайців та додаванням невеликої кількості монгольських туменів.³

¹ Уолкер С. С. Чингиз-хан / С.С. Уолкер; пер. с англ. А. И. Глебова-Богомолова. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. С. 212.

² Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Золотая Орда и её падение. – М., Л.: Издательство АН СССР, 1950. С. 88 – 95.

³ Свистунова Н. П. Гибель Южносунского государства // Татаро-монголы в Азии и Европе: Сборник статей. – М.: Наука, 1977. С. 285 – 287.

Отже, в 1216 році розпочалися нові воєнні дії на території Цзінь. Чингісхан весь цей час залишався у Монголії. Землі на півночі та північному сході, попередньо розорені монголами лишалися під протекторатом Чингісхана. Війська створені з киданів, китайців та цзіньських а=перебіжників тільки укріплювали владу монголів на цих землях. Основними бойовими силами командували Мухалі і Самухі. Перший у серпні 1216 року, разом із союзниками захопив державу Дачжань, яка знаходилася в Ляосі і була створена Чжанчжі. Військо Мухалі складалося із союзників – киданів. Самухі, разом із своїми військами пішов по напрямку до Гуаньчжуну. Шлях його проходив через землі Сі Ся, які населяли союзні з монголами тангуги. Разом із тангугами Самухі захопив стратегічну заставу Тунгуань, яка прикривала стик трьох чжурчженських провінцій – Шеньсі, Шаньсі та Хенань. Захопивши Тунгуань союзні війська розграбили місто Жучжоу і відкрили собі шлях до південної столиці Цзінь – міста Бяньлян. Це було остання чжурчженська столиця, яка не страждала ще від монголів та не підкорювалася їм. Союзні війська монголів і тангутів розпочали наступ на місто Бяньлян але взяти його не змогли. Пізніше, через брак сил, Самухі разом зі своїми військами був вимушений відступити. Монголи дізналися про місцевість півдня та будову південної столиці. Відступаючи, вони змушені були покинути так само і Тунгуань, але з досвідом як його можна брати.¹

Після відходу корпусу Самухі Чингісхан відправив на південь Цзінь ще один корпус, яким командував Толун-чербі. В цьому корпусі були монгольські, киданьські і китайські війська, він узяв Чженьдін і Дамін, але, дійшовши до Дунпіна, взяти його не зміг і, обмежившись грабунком околиць, повернувся.²

Воєнні походи та успіхи зробили Мухалі високопоставленою особою в очах Чингісхана. Територія, яка відійшла під контроль Монголії була

¹Рашид ад-Дин. Сборник летописей / Перевод А. К. Арендса. – М., Л.: Издательство АН СССР, 1946. – Т. 3. С. 215 -217.

² Армянские источники о монголах (Извлечения из рукописей XIII – XIV вв.). – М., 1962. С. 55.

величезною. Крім того, після походів 1216 року територія збільшилася знову. Чингісхан планував походи у центральну частину Азії, а доручати правління на територіях киданям та тангутам не наважувався. Йому потрібна була надійна та перевірена людина. На цю роль і підійшов Мухалі, якого зробили повноправним намісником – гованом і він отримав всю повноту влади в Китаї. Але володів Мухалі не всією частиною Китаю. Північ від хребта Тайханшань залишалася під владою Чингісхана, а південь відійшов до Мухалі. Для контролю за півднем Китаю Мухалі було виділено нове військо. Воно було сформовано із 23 тисяч регулярного монгольського війська, а також чжурчженьський і киданський корпуси, загальною чисельністю в кілька десятків тисяч чоловік.

Влітку 1217 року загін Чагана був відправлений у рейд до Бачжоу, який відкупився від монголів. У вересні виступив у похід сам Мухалі з основними силами. Їм були захоплені Суйчен і Лічжоу, а до початку зими він узяв Таймінфу і повернув на схід, опанувавши значною частиною території провінції Шаньдун. Цзіньці були зайняті великими битвами з Південною Сун на півдні країни, і залишили дії проти монголів на розсуд місцевих властей. Багато місцевих начальники бажали встановлювати з монголами сепаратний мир, що полегшувало останнім закріплення на зайнятих землях. Монголи все більше привертати до складу своїх сил місцевих жителів, і формували з них цілі армії.¹

Восени 1218 року Мухалі виступив з Західної столиці в Хедун, захопив Тайюань, Пінлян і Сінчжоу. Тим часом на північному сході, в Ляоси, сталося зіткнення Елюй Люге з корейцями, які володіли містом Цзядун, в яке втрутилися монголи, що змусило Елюй Люге відступити; в результаті корейський ван визнав номінальну владу Чингісхана і став давати щорічну данину місцевими виробами.²

¹ Рашид ад-Дин. Сборник летописей / Перевод с персидского О. И. Смирновой, редакция профессора А. А. Семёнова. – М., Л.: Издательство АН СССР, 1952. – Т. 1, кн. 2. С. 325.

² Монгольский обыденный изборник // Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. ЮАНЬ ЧАО БИ ШИ / Перевод С. А. Козина. м М.-Л.: Издательство АН СССР, 1941. – Т. I. С. 296.

Восени 1219 року Мухалі знову виступив у похід, і йому без особливого опору здавалися нові цзіньські міста. Впертий опір чинило лише місто Цзянчжоу, яке було узятé штурмом, після чого озвірілі монголи вирізали місто. У зв'язку з тим, що в цей час Чингісхан почав війну з Хорезмом, Мухалі не міг очікувати підкріплень, і тому йому було на руку те, що Цзінь в Ганьсу воювала з тангутами, а в провінціях Аньхой, Хенань і Шеньсі з перемінним успіхом вела важкі бої з південносуньськими військами.¹

У 1220–1224 роках монголи щоосені виступали в похід на землі, ще не визнали їх влади, розбивали окремі частини чжурчженьського війська, які намагалися чинити опір, і приймали капітуляцію від місцевих феодалів, які переходили на їхній бік. Бойові дії велися на території сучасних провінцій Шаньдун, Шаньсі і на півночі Шеньсі. З 1221 року базою для проникнення на західні і південно-західні території Цзінь був зроблений район Яньані. Влада на землях, які підкорилися монголам, зазвичай залишалася в руках китайських, киданьських, і навіть чжурчженьських воєначальників, які до цього воювали на стороні Цзінь. Спроби цзіньців укласти мир відкидалися. Активні дії монголів трохи загальмувалися після смерті Мухалі в 1223 році, але їх васали продовжували зміцнювати свою владу на подарованих їм монголами землях.

До того ж посилювався опір чжурчженів. У 1223 році помер цзіньський імператор Сюай-цзун (Удабу) і на престолі виявився молодий Ай-цзун (Нін'ясу). Він одразу ж перейшов до активних військових дій проти південносуньського війська. Китайці зазнали ряд поразок і пішли на мир з чжурчженями. У 1224 році він був укладений. У 1227 році цзіньський генерал Вушань розбив монгольські війська і засів у Сишань. У 1228 Вань Ченхошан із загоном в 400 воїнів розгромив восьмитисячний монгольський корпус в Дачанюане.²

¹ Бартольд В. В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия // Бартольд В. В. Сочинения. – М.: Издательство восточной литературы, 1963. – Т. I. С. 355.

² Рашид ад-Дин. Сборник летописей / Перевод А. К. Арндса. – М., Л.: Издательство АН СССР, 1946. – Т. 3. С. 384.

Висновки

Підводячи підсумок, варто сказати, що формування могутньої Монгольської імперії корінним чином вплинуло на всі землі, які перебували поруч. Маючи на чолі такого лідера, як Чингісхан в дуже короткий термін йому вдалося об'єднати всіх кочівників під одним прапором. Були проведені найважливіші реформи, які стосувалися реорганізації армії. Таким чином вона була розділена на тисячі, сотні і десятки. Таким чином вдосконалювалися керованість і дисципліна, а головне - викорінювалась родоваї принцип організації військ. Тепер просування по службі визначалося особистими здібностями і відданістю ханові, а не близькістю до родоваї аристократії.

Скасування родоваї аристократії теж докорінно вплинула на становлення настільки могутньої держави. Історія становлення монгольської держави оповита безліччю таємниць і легенд. Однак незмінним залишається той вплив, які монголи справили на світову історію і культуру в цілому. Легенди про неминучу загибель під час наближення монгольської армії лякали і вводили в страх безліч міст. Вони були нещадні і безжальні і тим не менш в історію увійшли як одні з найкращих воїнів.

Становлення Монгольської держави річ по істині унікальна. У дуже короткий проміжок часу монголам підкорився могутній Китай і навіть Велика Китайська стіна, побудована від кочівників за довго до цього, не змогла стримати натиск.

Особливо в контексті освіти Монгольської імперії в першу чергу варто відзначити ім'я Чингісхана, а точніше Темучжіна. Саме завдяки його успішним діям і вдалося досягти таких великих успіхів. З його ім'ям пов'язаний підйом і світанок Монголії. У наш час його фігура досі шанується на батьківщині. Персона Чингісхана наділена якоюсь неймовірною магією і величчю. І незважаючи на безліч не самих очевидних фактів щодо його життя він докорінно вплинув на розвиток всього.

Як вождь і завойовник Чингісхан стоїть в одному ряду з Олександром Македонським і Наполеоном, хоча діяв він методами своїх земляків-кочівників Аттіли і Тимура. Його війська не перевищували противника чисельністю, хоча завдяки їх рухливості у суперників і виникала подібна ілюзія. Своєю жорстокістю він зобов'язаний суворому способу життя кочівників, у яких було прийнято після вирішального бою влаштовувати масову різанину. Він був переконаний в тому, що йому небом судилося стати правителем всього світу, але ж навіть серед християнських правителів аж до недавнього часу була поширена думка про богообраність. Що стосується звірств і злочинств, то в недавній історії їх було досить як в Європі, так і в Азії, причому робили їх люди, виховані в цивілізованому світі, а не вирости в диких степах. Повага, який чиниться ними таким людям, як Елюй Чуцай і даоський мудрець Чжан Чжун, якого він викликав з Північного Китаю і з яким розмовляв на кордоні з Індією, доводить, що, якби йому народитися в іншому місці і в іншому культурному середовищі, в історію він увійшов би не тільки завдяки пролитій ним крові.

Саме в Азії Чингісхан показав, як засобами великий наступальної мобільності, можливо, було стрімко розвивати успіх, а придбавши і використовуючи допомогу китайських і уйгурських інженерів в справі взяття міст і подолання будь-яких міських стін, з легкістю дозволив для себе проблему не тільки взяття, але, головне, і оборони всіх завойованих ним фортець.

Звичайно, дуже важко проводити порівняльну оцінку обдарувань великих полководців, а поготів за умови, що творили вони в різні епохи, при різних станах військового мистецтва і техніки і при найрізноманітніших умовах. Плоди досягнень окремих геніїв - ось, здавалося б, єдиний неупереджений критерій для оцінки. Порівняння генія Чингісхан а з двома загальновизнаними найбільшими полководцями - Наполеоном і Олександром Великим, - і це порівняння, абсолютно справедливо, вирішено не на користь двох останніх. Створена Чингісханом імперія не тільки в багато разів

перевершила простором імперії Наполеона і Олександра, але збереглася протягом довгого часу при його наступників, досягнувши при внука його, Кубілая, - незвичайною, небувалою у світовій історії величини 4/5 Старого Світу, і якщо вона впала, то не під ударами зовнішніх ворогів, а внаслідок внутрішнього розпаду.

Не можна не вказати ще на одну особливість генія Чингісхана, якою він перевершує інших великих завойовників: він створив школу полководців, з якої вийшла плеяда талановитих вождів - його сподвижників за життя і продовжувачів його справи після смерті. Полководцем його школи можна вважати і Тамерлана. Такий школи, як відомо, не зумів створити Наполеон; школа же Фрідріха Великого справила тільки сліпих наслідувачів, без іскри оригінальної творчості. Як на один із прийомів, які вживалися Чингісханом для розвитку в своїх співробітниках самостійного полководницького дару, можна вказати на те, що він представляв їм значну частку свободи в обранні способів для виконання даних їм бойових і оперативних завдань.

Не треба забувати і про те, що саме в недовгий період існування єдиної Монгольської імперії, завдяки жорсткому порядку шляху із Заходу на Схід стали безпечними, розширилися торговельні та місіонерські зв'язки, що сприяло взаєморозумінню і взаємозбагаченню культур. А одним з наслідків «монголо-татарського ярма» стали централізація і консолідація російських князівств, без чого було неможливо освіту Московської держави і, на його основі, великих євразійських держав - Російської імперії і Радянського Союзу.

Незважаючи на все це у становленні Монгольської імперії варто звертати увагу не лише на фігуру Чингісхана. Під час монголо-цзіньських війн Чингісхан неодноразово доручав важливі операції своїм підданам, які проявили себе у боях. Мухалі, наприклад, на час отримав всю повноту влади у Китаї. Так само важливим фактом у монгольській навалі відіграли і їх союзники. Кидані та тангути неодноразово виручали монголів та зробили вагомий внесок у тріумф Чингісхана.

Важливо, що після смерті великого хана імперія не розвалилася, а навпаки стала тільки посилюватися, що врешті призвело до великих перемог на заході.

Список джерел та літератури

1. Армянские источники о монголах (Извлечения из рукописей XIII – XIV вв.). М., 1962. 195 с.
2. Ата-Мелик Джувейни. Чингисхан. История Завоевателя Мира = Genghis Khan: the history of the world conqueror / Перевод с текста Мирзы Мухаммеда Казвини на английский язык Дж. Э. Бойла, с предисловием и библиографией Д. О. Моргана. Перевод текста с английского на русский язык Е. Е. Харитоновой. М.: «Издательский Дом МАГИСТР-ПРЕСС», 2004. 690 с.
3. Баярсайхан Б. Монгол цааз бичиг. Улаанбаатар, 2001. 204 с.
4. Бира Ш. К итогам изучения закона «Их засаг» (Великая Яса) Чингисхана за последний период / Ш. Бира // Бюллетень Международной ассоциации монголоведов. № 2 (20). 1997. 280 с.
5. Дылыков С.Д. Их цааз. Великое уложение: памятник монгольского феодального права XVII в./ С.Д. Дылыков. М., 1981. 102 с.
6. Дылыков С. Д. Цааджин бичиг («Монгольское уложение»). Цинское законодательство для монголов 1627-1694 гг. / монгольский текст, введение, транслитерация монгольского текста, пер. и коммент. С.1. Д. Дылыкова. М., 1998. 60 с.
7. Жамцарано Ц. Монгольские летописи XVII в. // Тр. Института востоковедения / Ц. Жамцарано. М.;Л., 1936. Т. XVI. 122 с.
8. Из «Истории завоевателя мира» Джувейни // Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды / Пер. В. Г. Тизенгаузена. — М.: Издательство АН СССР, 1941. Т. 2. 24 с.
9. Из «Насиловых разрядов» Джузджани // Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды / Пер. В. Г. Тизенгаузена. М.: Издательство АН СССР, 1941. Т. 2. 19 с.
10. История Золотой Орды. Сборник материалов / сост. В. Г. Вовина, А. А. Кожанов, Т. В. Никулина. СПб.: Европейский Дом, 2003. 224 с.

11. Китайская династийная история «Юань ши (Официальная история [династии] Юань)» // Золотая Орда в источниках / Переводы с китайского, составление и примечания Р. П. Храпачевского. М.: ЦИВОИ, 2009. Т. 3: Китайские и монгольские источники. 195 с.
12. Книга Марко Поло / Перевод старофранцузского текста И. П. Минаева / Редакция и вступительная статья И. П. Магидовича. М.: Государственное издательство географической литературы, 1955. 376 с.
13. «Краткие сведения о чёрных татарах» Пэн Да-я и Сюй Тина // Проблемы востоковедения / пер. Линь Кюн-и и Н. Ц. Мункуева. М., 1960. № 5. 165 с.
14. «Краткие сведения о чёрных татарах» Пэн Да-я и Сюй Тина / Пер. Р.П. Храпачевский / "Золотая Орда в источниках. Том третий. Китайские и монгольские источники", М., 2009. 185 с.
15. Монгольский обыденный изборник // Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. ЮАНЬ ЧАО БИ ШИ / Перевод С. А. Козина. м М.-Л.: Издательство АН СССР, 1941. Т. I. 579 с.
16. Мэн-да бэй-лу («Полное описание монголо-татар») / Пер. Н. Ц. Мункуева. М.: Наука, 1975. 252 с.
17. Рашид ад-Дин. Сборник летописей / Перевод А. К. Арендса. – М., Л.: Издательство АН СССР, 1946. Т. 3. 316 с.
18. Рашид ад-Дин. Сборник летописей / Перевод с персидского Л. А. Хетагурова, редакция и примечания профессора А. А. Семёнова. М., Л.: Издательство АН СССР, 1952. Т. 1, кн. 1. 197 с.
19. Рашид ад-Дин. Сборник летописей / Перевод с персидского О. И. Смирновой, редакция профессора А. А. Семёнова. М., Л.: Издательство АН СССР, 1952. Т. 1, кн. 2. 215 с.
20. Рашид ад-Дин. Сборник летописей / Перевод с персидского Ю. П. Верховского, редакция профессора И. П. Петрушевского. М., Л.: Издательство АН СССР, 1960. Т. 2. 213 с.

21. Базаров Б.В. Кочевые цивилизации Центральной Азии: общественный потенциал истории / Б.В. Базаров // Монгольская империя и кочевой мир. Улан-Удэ, 2005. 296 с.
22. Балданжапов П.Б. Altan Tobci. Монгольская летопись XVIII в. / П.Б. Балданжапов. Ч. 1–3. Улан-Удэ, 1970. 415 с.
23. Балданжапов П.Б. К вопросу изучения и публикации «Чаган тэукэ» «Белой истории» / П.Б. Балданжапов // Материалы и исследования по Монголии: тр. БИОН БФ СО АН СССР. Улан-Удэ, 1974. Вып. 23. 178 с.
24. Балданжапов П.Б. Списки «Чаган тэукэ» «Белой истории» // Востоковедческие исследования в Бурятии. Новосибирск, 1981. 387 с.
25. Батраков В.С. Особенности феодализма у кочевых народов / В.С. Батраков // Научная сессия АН Узб.ССР (9 – 14 июля 1947 г.). Ташкент, 1947. 440 с.
26. Бартольд В. В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия // Бартольд В. В. Сочинения. М.: Издательство восточной литературы, 1963. Т. I. 763 с.
27. Барфильд Т. Теневые империи: формирование империй на границе Китая и кочевников / Т. Барфильд // Монгольская империя и кочевой мир. Улан-Удэ: Изд-во БНЦ СО РАН, 2004. 433 с.
28. Вернадский Г. В. Монголы и Русь = The Mongols and Russia / Пер с англ. Е. П. Беренштейна, Б. Л. Губмана, О. В. Строгановой. Тверь, М.: ЛЕАН, АГРАФ, 1997. 480 с.
29. Владимирцов Б.Я. Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм / Б.Я. Владимирцов. Л.: Изд-во АН СССР, 1934. 224 с.
30. Гильом де Рубрук. Путешествие в Восточные страны // Гильом де Рубрук. Путешествие в Восточные страны / Перевод А. И. Малеина. М.: Государственное издательство географической литературы, 1957. URL: <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/rubruk.htm> (дата звернения: 02.02.2021).
31. Горелик М. В. Армии монголо-татар X-XIV веков: воинское искусство, снаряжение, оружие / М. В. Горелик. М.: ООО Восточный горизонт, 2002. 84 с.

32. Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Золотая Орда и её падение. М., Л.: Издательство АН СССР, 1950. 505 с.
33. Гумилев Л.Н. Срединная Азия в древние времена / Л.Н. Гумилев. М., 1960. 292 с.
34. Гумилев Л.Н. Орды и племена у древних тюрок и уйгуров / Л.Н. Гумилев. Л., 1961. 280 с.
35. Гумилев Л.Н. Древние тюрки / Л.Н. Гумилев. М.: Наука, 1967. 504 с.
36. Гумилев Л.Н. Единство и разнообразие степной культуры Евразии в средние века // Народы Азии и Африки / Л.Н. Гумилев. М., 1969. – № 3. 168 с.
37. Гумилев Л.Н. Хунну в Китае. Три века войны Китая со степными народами. III-IV вв. / Л.Н. Гумилев. М., 1974. 260 с.
38. Гумилёв Л. Н. Поиски вымышленного царства (Легенда о «государстве пресвитера Иоанна»). М.: Айрис-пресс, 2002. 432 с.
39. Далай Ч. Монголия в XIII – XIV веках / Отв. редактор Б. П. Гуревич. М.: Наука, 1983. 190 с.
40. Джиованни дель Плано Карпини. История монгалов, именуемых нами татарами // Джиованни дель Плано Карпини. История Монгалов. / Перевод А. И. Малеина. – М.: Государственное издательство географической литературы, 1957. 250 с.
41. Еремеев Д.Е. Кочевничество и особенности развития феодализма на Востоке//НАА. 1981. № 2. 73 с.
42. Жан-Поль Ру. История империи монголов = History of Mongol Empire / Пер с фр. З. З. Сажиновой. науч. ред. П. Б. Коновалов, С.Ш. Чагдуров. Улан-Удэ: Изд-во Бурятского госуниверситета, 2006. 672 с.
43. Закиров С. Дипломатические отношения Золотой Орды с Египтом (XII–XIV вв.). М.: Наука, 1966. 160 с.
44. Златкин И.Я. А. Тойнби об историческом прошлом и современном положении кочевых народов / И.Я. Златкин // Вопросы истории. 1971. № 2. 102 с.

45. Иакинф (Бичурин Н. Я.). История первых четырёх ханов из дома Чингисова // История монголов. М.: АСТ: Транзиткнига, 2005. 234 с.
46. Карпини, Гийом де Рубрук, История Монголов / Путешествие в восточные страны, СПб.: 1911. 210 с.
47. Киракос Г. История Армении / Перевод с древнеармянского, предисловие и комментарий Л. А. Ханларян. М.: Наука, 1976. 359 с.
48. Киселев С.В. Древнемонгольские города / С.В. Киселев. М., 1965. 372 с.
49. Крадин Н. Н., Скрынникова Т. Д. Империя Чингисхана. М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2006. 558 с.
50. Кычанов Е. И. Монголо-тангутские войны и гибель государства Си-Ся // Татаро-монголы в Азии и Европе: Сборник статей. М.: Наука, 1977. 340 с.
51. Любимов Ю.В. Государство в истории общества (к проблеме критериев государственности) / Ю.В. Любимов. 2-е изд. М.: ИВ РАН, 2000. 250 с.
52. Мункуев Н. Ц. Китайский источник о первых монгольских ханах. Надгробная надпись на могиле Елюй Чу-цая / Н. Ц. Мункуев. М.: Наука, 1965. 224 с.
53. Пашуто В. Т. Монгольский поход вглубь Европы // Татаро-монголы в Азии и Европе: Сборник статей. М.: Наука, 1977. 227 с.
54. Почекаев Р. Ю. Вторая империя монголов: притязания и действительность // Монгол – Оросын түүх бичлэг дэх Монголын эзэнт гүрэн (Эрднэм шинжилгээний хурлын материал) (Монгольская и российская историография Великой Монгольской империи): Сборник научных статей конференции. – Улаанбаатар, 2009. 112 с.
55. Прохоров А. М. Монгольская феодальная империя // Большая советская энциклопедия: [в 30 т.] / гл. ред. А. М. Прохоров. 3-е изд. М.: Советская энциклопедия, 1969 – 1978. 640 с.
56. Прохоров А. М. Монгольские завоевания // Большая советская энциклопедия: [в 30 т.] / гл. ред. А. М. Прохоров. 3-е изд. М.: Советская энциклопедия, 1969 – 1978. 608 с.

57. Рерих Ю. Н. Монголо-тибетские отношения в XIII и XIV вв // Рерих Ю. Н. Тибет и Центральная Азия: Статьи, лекции, переводы. Самара: Издательский дом «Агни», 1999. 152 с.
58. Рязановский В.А. Монгольское право и сравнительное правоведение / В.А. Рязановский // Известия юр. факультета. Харбин, 1929. Т. VII. 350 с.
59. Рязановский В. А. Монгольское право (преимущественно обычное) / В.А. Рязановский. Харбин, 1931. 327 с.
60. Рязановский В.А. Исторический обзор монгольских законодательных актов / В.А. Рязановский. Улаанбаатар: Монгол улсын ухааны академийн туухийн хурээлэн, 2000. 295 с.
61. Савинов Д.Г. Степные империи Евразии / Д.Г. Савинов. СПб., 1994. 166 с.
62. Свистунова Н. П. Гибель Южносунского государства // Татаро-монголы в Азии и Европе: Сборник статей. М.: Наука, 1977. 305 с.
63. Уолкер С. С. Чингиз-хан / С.С. Уолкер; пер. с англ. А. И. Глебова-Богомолова. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. 320 с.
64. Уэзерфорд Дж. Чингисхан и рождение современного мира / Дж. Уэзерфорд; пер. с англ. Е. Лихтенштейна. М.: АСТ, 2005. 264 с.
65. Храпачевский Р. П. Военная держава Чингисхана. М.: АСТ: ЛЮКС, 2005. 557 с.
66. Штайндорф Л. Чужая война: военные походы монголов в 1237—1242 г. в хронике Фомы архидиакона Сплитского // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. 2008. № 4 (34). 509 с.
67. Haywood John; Jotischky, Andrew; McGlynn, Sean (1998). Historical Atlas of the Medieval World, AD 600 1492. Barnes & Noble. 321 p.
68. Herbert Franke; Denis Twitchett; John King Fairbank (1994). The Cambridge History of China: Volume 6, Alien Regimes and Border States. Cambridge University Press. 263 p.
69. Hung William. "The Transmission of the Book Known as "The Secret History of the Mongols"", Harvard Journal of Asiatic Studies, Vol. 14, No. 3/4 (Dec 1951). 440 p.

70. Kahn Paul; Francis Woodman Cleaves (1998). *The Secret History of the Mongols: The Origin of Chinghis Khan (expanded Edition): an Adaptation of the Yüan Ch'ao Pi Shih, Based Primarily on the English Translation by Francis Woodman Cleaves.* Cheng & Tsui. 191 p.
71. Schram, Stuart Reynolds (1987). *Foundations and Limits of State Power in China.* European Science Foundation by School of Oriental and African Studies, University of London. 130 p.
72. Seaman, Gary; Daniel Marks (1991). *Rulers from the steppe: state formation on the Eurasian periphery.* Ethnographics Press, Center for Visual Anthropology, University of Southern California. 175 p.
73. Waterson, James (2013). *Defending Heaven: China's Mongol Wars, 1209 – 1370.* Casemate Publishers. 310 p.

Резюме

Бакалаврська робота присвячена утворенню та становленню Монгольської імперії. На основі широкої джерельної бази та літератури, було проаналізовано причини підйому монголів. У першому розділі було звернено увагу на основні причини формування Монгольської держави. У другому розділі було проаналізовано роль Чингісхана та інших монгольських ханів у створенні могутньої імперії. Третій розділ присвячений монгольсько-цзінським війнам, які остаточно закріпили за Монголією статус однієї з наймогутніших держав того часу. Було виділено основні військові події та названо наслідки військових походів монголів.

Resume

The bachelor's thesis is devoted to the origin and formation of the Mongol Empire. Based on a wide source base and literature, the reasons for the rise of the Mongols were analyzed. The first section drew attention to the main reasons for the formation of the Mongol state. The second section analyzes the role of Genghis Khan and other Mongol khans in creating a powerful empire. The third section is devoted to the Mongol-Jing wars, which finally secured for Mongolia the status of one of the most powerful states of the time. The main military events were highlighted and the consequences of the Mongol military campaigns were named.

